Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 ЧЫЛДА УНЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

1991 чыл апрель 25 четверг № 75 (14575)

(Чагыдар өртээ 8 кеп.). Садар өртээ 10 кеп.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

Часкы хүн чылды чемгерер.

ЫЯК БЕЛЕТКЕП ТУРАР

«Алдан-Маадыр» совхозта гидротехник Чучун Ооржактың удуртулгазыбиле совхозтуң чер ажылдыглары часкы хову ажылдарында белеткел ажылдарын баш бурунгаар чорудуп турарлар. Совхозтуң ажыл-ишчилери бо чылын ниитизи-биле 2011 гектар чөрге тараҗ, мал чеми культураларын тарыяр.

База-ла амыр эвес план. Ынчалза-даа амгы хүннерде ажылдың шуудай бергенин пункт эргелекчизи Өлет-оол Донгак чугаалаар.

Чыл санында-ла кыргылдага киржип келген, даандырган херээн эки билир 14 кижи составтыг звено совхозтуң 6 кодан сергезин кыргаан. Олар мун ажыг башты бо хүннерде кыргып дооскаш, дүүн өшкү чөөгүн ажаап алырынче киripкен. Кыргылданың эге хүнинде-ле Надежда Кендибан, Наташа Борбай-оол, Любовь Борбай-оол болгаш өскелер-даа шалыпчыларның одуруун баштай бергеннер.

Кыргылда пунктузунда ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Хачылар четчелеттинген. Өшкү кадарчыларының кайы хүнде келирин график ёзугаар чурумчуткан. Изиг аъш-чем-биле хандырылганы багай эвес организастаан. Ажылдың түнелин хүн бүрү үндүрүп, мурнакчыларны адап, чарлап, кыргылдага чүү шаптыктап турарын сайгарып, үүле-хереги шалыпкын доозарынче кыргыкчы бүрүзү күжениишкинин салып турар.

Дадар-оол СҮРҮН.

Часкы хүн чылды чемгерер.

ЫЯК БЕЛЕТКЕП ТУРАР

«Алдан-Маадыр» совхозта гидротехник Чучун Ооржактың удуртулгазыбиле совхозтуң чер ажылдыглары часкы хову ажылдарында белеткел ажылдарын баш бурунгаар чорудуп турарлар. Совхозтуң ажыл-ишчилери бо чылын ниитизи-биле 2011 гектар чөрге тараҗ, мал чеми культураларын тарыяр.

База-ла амыр эвес план. Ынчалза-даа амгы хүннерде ажылдың шуудай бергенин пункт эргелекчизи Өлет-оол Донгак чугаалаар.

Баҗаш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

ЧАШ-ТАЛДАН ЭГЕЛЭЭР

Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң механизаторлары часкы хову ажылдарында белеткелди часкы когурумнуг, соок хүннер турза-даа, хүн бүрү чорудуп, ол ажылдарга ажыглаар техниканы, кожуг болгаш көдээ ажылагый машиналарын белеткеп ап келгеннер. Чылыг хүннер келгени-биле кады баштай хову турлагларынче суггаттыг шөлдерниң ээлери үнүпкен.

Бо совхозта Михаил Сержитке удурткан суггатчылар звенозун ажыл-агыйның тараажылары эки билирлер: звено бедик дүжүттү естүрүп ап шыдаарын эрткен чылын-на көргүскен. Олар сеглээн сөзүүге ээ болуп шыдаан. Ниити түнел мындыг болган: звено кежигүннери люцернаны бир гектарданна 40 центнер алырын планнаан, оон 19 центнерни хойнуу ажаап алган.

Ам звено ол-ла шөлдеринче үнүпкен. Баштай олар ажылын Чаш-Талдан эгелээр. Ында 150 гектар кукуруза шөлүг бар. Бо хүннерде звено кежигүннери ында суггарылга ажылын эгелей берген.

Кукуруза шөлүнге суггарылга ажылдары доосту бээри билек, ол звено Улуг-Ховуда люцерна шөлүнге баар. Аҗаа чеде бергеш, баштай буга-сумул унунуң богун аштап арыглаан, оон соонда суггарылганы долу күш-биле чорудар.

Боттарынга быжыглаан шөлдерниге олар суггарылганы барык-ла чай дургузунда кылыр болгаш аҗаа кезилдеги ийи удаа чорудар деп шиитпирлээн. Ийи-ги кезилдени олар август төнчүзүнде эгелээр.

(Бистиң корр.).

ДҮҮН, АПРЕЛЬДИҢ 24-ТЕ, СЭКП ТКның ПЛЕНУМУ МОСКВАДА АЖЫТТЫНГАН. АҢАА ЧУРТТА БОЛГАШ ПАРТИЯДА БАЙДАЛДЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫН ЧУГААЛАЖЫП ЭГЕЛЭЭН.

Дүүн

ШУУДААН

«Мурнакчы» совхозта өшкү кыргылдазы апрель айның ийиги чартыында эгелээн. Бо чылын агаар-бойдус соок, час орайтаан болгаш кыргылдаже айыттынган хуусаазындан шала озалдап кирген. Ынчалза-даа амгы хүннерде ажылдың шуудай бергенин пункт эргелекчизи Өлет-оол Донгак чугаалаар.

Чыл санында-ла кыргылдага киржип келген, даандырган херээн эки билир 14 кижи составтыг звено совхозтуң 6 кодан сергезин кыргаан. Олар мун ажыг башты бо хүннерде кыргып дооскаш, дүүн өшкү чөөгүн ажаап алырынче киripкен. Кыргылданың эге хүнинде-ле Надежда Кендибан, Наташа Борбай-оол, Любовь Борбай-оол болгаш өскелер-даа шалыпчыларның одуруун баштай бергеннер.

Кыргылда пунктузунда ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Хачылар четчелеттинген. Өшкү кадарчыларының кайы хүнде келирин график ёзугаар чурумчуткан. Изиг аъш-чем-биле хандырылганы багай эвес организастаан. Ажылдың түнелин хүн бүрү үндүрүп, мурнакчыларны адап, чарлап, кыргылдага чүү шаптыктап турарын сайгарып, үүле-хереги шалыпкын доозарынче кыргыкчы бүрүзү күжениишкинин салып турар.

Дадар-оол СҮРҮН.

Бөгүн

СОНУУРГАП КӨӨРЛЕР

Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы» совхозтуң мурнакчы ажылчыннары — шупту 20 кижи— Сибирьниң эртем болгаш культура төвү — Новосибирск хоорайда бо неделяда туристеп чеде берген.

Олар аҗаа ук областың тургустунганындан бээр бо хүнүнерге чедир сайзыралы-биле, төөгүүнүң тураскаалдыг черлери-биле танышып, күш-ажылчы коллективтерге чедип, солун чүүлдерни көөрлер.

Туристиң бөлүктүң кежигүнери бөгүн ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Академхооралыгажынга баарлар. Ол хоорайның сайзыраңгайжыдар, күш-ажыл кижизиниң социал камгалалының дугайында программаларны хүлээп алырын дүргедедир ужурлуг бис. Көдээ ажыл-агыйда ырын байдалды, оон-биле кады чамдык черлерде часкы хову ажылдарының эгелээнин-биле холбаштыр шак-үе үнелиг, ынчангаш сессияның ажылын ийи-үш хүн иштинде доозар соругалыг үре-түнелдиг ажылдаарынче депутаттарны кыйгырган.

Депутаттар ооң соонда сессияның секретариадын, саналга комиссиязын соңгаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязының даргазы, депутат А. С. Дембирелге сес бээринин мурнунда, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар Тожула Азас № 112 соңгулда округунга катап соңгулдалар эртерин дыңнаткан. Мандат комиссиязының даргазы **А. С. Дембирел** дыңнадыг кылгаш, Кызыл хоорайның Ленинград № 2, Улуг-Хем районда Шагаан-Арыгның Төп № 115 соңгулда округтарынга үүнүп чоруткан депутаттарның орнуна эрткен катап соңгулдаларның түңнелдериниң дугайын чугаалаан. Ол округтардан улус депутады кылдыр соңгудуп, бүрүткеттиргеннер — РСФСР-ниң КП-зиниң Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков биле улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы К. Т. Куулар оларның депутат бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайында саналды ол киргеп. Улус депутаттары В. Г. Вальковтуң, К. Т. Кууларның депутат бүрүн эргезин хүлээп көөр талазы-биле доктаалды сессия хүлээп ап, бадылаан. Аҗаа улаштыр. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок алдыгы сессиязынга Тыва АССР-ниң девискээрингe РСФСР-ниң референдумунуң дугайында айтырыг чугаалажып турда, аҗаа улус депутаттары Г. Я. Эпп, В. А. Попов оларның киришпейн барганының чылдагаанын чугаалашканын Мандат комиссиязының даргазы сессияга база дыңнаткаш, депутаттарның берген тайылбырын чугаалаан.

Депутаттар ооң соонда сессияның хүн айтырыын чугаалажырынче кирген. Аҗаа хамаарыштыр санал-онал солчулгазы чоруп турда, республиканың ИХМ-ниң улуг истекчизи депутат **С. С. Санчай** сес алгаш, Кызылдың педагогика институдунуң студентилериниң чөөкта чаа өөредилге соксадыышкынының дугайын чугаалаан, оларның Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарның ажылының отчёдун сессияга дыннаар дээн негелдезинге дүүштүр ол айтырыгны сессияның хүн айтырыынга киргерин сүмелээн. Депутаттар аҗаа хамаарыштыр саналонал солушкаш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының отчёдунуң дугайында айтырыгны сессияның хүн айтырыынга киирбес деп шиитпирлээн. Сессияга дараазында айтырыгларны чугаалажып көөр кылдыр депутаттар бадылаан:

1. Сарыг-Септиң барыын талакы № 70 болгаш Кызыл хоорайның Молодёжный № 5 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутаттарының бүрүн эргезин хуусаадан эрте соксадырының дугайында.

2. РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок ийиги съездизининг шиитпирлерин боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында.

3. Тыва АССР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер дугайында.

4. «Чер реформазының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилели.

5. «Тараачын (арат) ажыл-агыйының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилели.

6. «Көдээниң социал хөгжүлдезининг дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилели.

7. Үүрмектеп садар өртектер реформазының дугайында дыңнадыг.

8. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының составынга өскерилгелер дугайында.

9. Тыва АССР-нин адыныг дугайында.

10. «Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында» Тыва АССР-нин Хоойлузунга эдилге киирер дугайында.

11. Республика хүнүн тургузар дугайында.

12. 1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ге эрге-хоойлу болгаш корум-чурум ыяштыларының программазының дугайында.

13. Янзы-бүрү айтырыглар.

Тыва АССР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер дугайында дыңнадыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы **М. С. Козлов** кылган. Конституциянның 12, 13 үүлдеринге эдилгелер киирген. Хоойлуну сессия хүлээп алган.

«Чер реформазының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң талазы-биле илеткелди Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле күркомунуң даргазының хүлээлгезин күүседип турар **Г. И. Штейнборм** кылган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Экология болгаш бойдус айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы депутат **Б. С. Нечаев** эдеринчи илеткел кылган.

Ооң соонда улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазы депутат **К. А. Маспык-оол**, Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң чолаачызы депутат **К. С. Донгак**, Тес-Хемде Берт-Даг көдээ Совединиң даргазы **А. М. Шыырап**, «Кызыл» агрофирманың даргазы депутат **А. И. Семёнов** олар санал бергеннер.

Сессия ажылын богун уламчылаар.

Даарта

СӨӨЛГҮ БЕЛЕТКЕЛ

Кызыл хооркүүскомунуң чанында культура килдизининг ырының болгаш танцының улусчу ансамблиниң тургустунганындан бээр 30 чыл оюнга тураскааткан отчёттуг концертинге сөөлгү белеткел даарта доостур.

Бо ансамбльдиң коллективи үжен чылдар дургузунда чон мурнунга доктаамал бараан болуп, чонның дыштанылгазын ажыктыг болгаш солуп эрттиреринге эвээш эвес үлүг киирип келген. Оон коллективи чүгле Кызыл хоорайга эвес, харын республиканың хоорай, суурларынче, күш-ажылчы коллективтерже удаадараа үнүп, боттарының тургузуп алганы концерт программазын чонга бараалгадып, ол талазы-биле пропаганда болгаш кижизидилге ажылынга эвээш эвес рольду ойнап келген.

(Бистиң корр.).

КЫМ ТИИЛЭЭРИЛ?

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрынга районнарда ыры-хөгжүм ансамбльдериниң болгаш рок-бөлүктерниң «Тыва аялгалар» деп республика көрүлдези апрель 27-де эгелээр.

Чөөн-Хемчиктиң «Челээш», Тес-Хемниң «Хада», Барыын-Хемчиктиң «Чеди-Хаан», Улуг-Хемниң «Ураң», Өвүрүңүң «Ангырак» болгаш өске-даа районнарның ыры-хөгжүм ансамбльдери болгаш рок-бөлүктер республиканың эртем-методиктиг төвүнге даарта чылдың келир болгаш көрүлдеге канчаар киржириниң, моон соңгааргы соругаларының дугайында чугаалажыр.

Ыры-хөгжүм ансамбльдерининң, рок-бөлүктерниң кайы хире өскенин, ураң талантызын, күүселдеринің шынарын, сайзыралын даарта болур республика көрүлдезинден билип ап болур.

(Бистиң корр.).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының чедиги сессиязы

Дүүн, апрель 24-те, Кызылга, РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының чедиги сессиязы ажылын эгелээн. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Ч.-Д. Ондар** сессияны ажыткаш, улус депутаттарының чугаалажып, сайгарып көөр айтырыгларының чугулазын, ооң республиканың аграр сектору-биле дорт холбаалыг бооп турары-биле онзагайын, көдээниң социал-экономиктиг база көдээниң ажыл-ишчилерининг социал камгалалының дугайында айтырыглар туруп турарын чугаалаан.

Эжинвисти соктап келген чугула айтырыглар-ла болгай. Көдээ ажыл-агыйда социал-экономиктиг байдал дыка нарын. Тараачының, араттарның, совхоз ажылчыннарының материалдыг сонуургалынче, техниктиг хандырылгазынче чогуур кичээнгей салбайн, социал чаартылгалар кылдынмаан шаанда, ооң аъш-чем продуктуларын четчири-биле алыры болдунмас деп үвени билген турар ужурлуг бис. Амгы берге байдалдарда республиканың чонун эргежок чугула чүүлдер-биле хандырып турар ажыл-ишчилерниң буянныг ижин үнелеп, хүлээп көрбүшаан, агроүлетпүр комплекстин сайзыраңгайжыдар, күш-ажыл кижизиниң социал камгалалының дугайында программаларны хүлээп алырын дүргедедир ужурлуг бис. Көдээ ажыл-агыйда ырын байдалды, оон-биле кады чамдык черлерде часкы хову ажылдарының эгелээнин-биле холбаштыр шак-үе үнелиг, ынчангаш сессияның ажылын ийи-үш хүн иштинде доозар соругалыг үре-түнелдиг ажылдаарынче депутаттарны кыйгырган.

Депутаттар ооң соонда сессияның секретариадын, саналга комиссиязын соңгаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязының даргазы, депутат А. С. Дембирелге сес бээринин мурнунда, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар Тожула Азас № 112 соңгулда округунга катап соңгулдалар эртерин дыңнаткан. Мандат комиссиязының даргазы **А. С. Дембирел** дыңнадыг кылгаш, Кызыл хоорайның Ленинград № 2, Улуг-Хем районда Шагаан-Арыгның Төп № 115 соңгулда округтарынга үүнүп чоруткан депутаттарның орнуна эрткен катап соңгулдаларның түңнелдериниң дугайын чугаалаан. Ол округтардан улус депутаты кылдыр соңгудуп, бүрүткеттиргеннер — РСФСР-ниң КП-зиниң Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков биле улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы К. Т. Куулар оларның депутат бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайында саналды ол киргеп. Улус депутаттары В. Г. Вальковтуң, К. Т. Кууларның депутат бүрүн эргезин хүлээп көөр талазы-биле доктаалды сессия хүлээп ап, бадылаан. Аҗаа улаштыр. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок алдыгы сессиязынга Тыва АССР-ниң девискээрингe РСФСР-ниң референдумунуң дугайында айтырыг чугаалажып турда, аҗаа улус депутаттары Г. Я. Эпп, В. А. Попов оларның киришпейн барганының чылдагаанын чугаалашканын Мандат комиссиязының даргазы сессияга база дыңнаткаш, депутаттарның берген тайылбырын чугаалаан.

Депутаттар ооң соонда сессияның хүн айтырыын чугаалажырынче кирген. Аҗаа хамаарыштыр санал-онал солчулгазы чоруп турда, республиканың ИХМ-ниң улуг истекчизи депутат **С. С. Санчай** сес алгаш, Кызылдың педагогика институдунуң студентилериниң чөөкта чаа өөредилге соксадыышкынының дугайын чугаалаан, оларның Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарның ажылының отчёдун сессияга дыннаар дээн негелдезинге дүүштүр ол айтырыгны сессияның хүн айтырыынга киирерин сүмелээн. Депутаттар аҗаа хамаарыштыр санал-онал солушкаш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының отчёдунуң дугайында айтырыгны сессияның хүн айтырыынга киирбес деп шиитпирлээн. Сессияга дараазында айтырыгларны чугаалажып көөр кылдыр депутаттар бадылаан:

1. Сарыг-Септиң барыын талакы № 70 болгаш Кызыл хоорайның Молодёжный № 5 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутаттарының бүрүн эргезин хуусаадан эрте соксадырының дугайында.

2. РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок ийиги съездизининг шиитпирлерин боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында.

3. Тыва АССР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер дугайында.

4. «Чер реформазының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилели.

5. «Тараачын (арат) ажыл-агыйының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилели.

6. «Көдээниң социал хөгжүлдезининг дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилели.

7. Үүрмектеп садар өртектер реформазының дугайында дыңнадыг.

8. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының составынга өскерилгелер дугайында.

9. Тыва АССР-нин адыныг дугайында.

10. «Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында» Тыва АССР-нин Хоойлузунга эдилге киирер дугайында.

11. Республика хүнүн тургузар дугайында.

12. 1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ге эрге-хоойлу болгаш корум-чурум ыяштыларының программазының дугайында.

13. Янзы-бүрү айтырыглар.

Тыва АССР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер дугайында дыңнадыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы **М. С. Козлов** кылган. Конституциянның 12, 13 үүлдеринге эдилгелер киирген. Хоойлуну сессия хүлээп алган.

«Чер реформазының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң талазы-биле илеткелди Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле күркомунуң даргазының хүлээлгезин күүседип турар **Г. И. Штейнборм** кылган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Экология болгаш бойдус айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы депутат **Б. С. Нечаев** эдеринчи илеткел кылган.

Ооң соонда улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазы депутат **К. А. Маспык-оол**, Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң чолаачызы депутат **К. С. Донгак**, Тес-Хемде Берт-Даг көдээ Совединиң даргазы **А. М. Шыырап**, «Кызыл» агрофирманың даргазы депутат **А. И. Семёнов** олар санал бергеннер.

Сессия ажылын богун уламчылаар.

ЧУРУКТА: сессияның ажылының үезинде. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Дүвүренчиг медээ

ХАРААДАНЧЫЫН

«Тыва» совхозта өске ажылагыйлардан келген инек малды тургузу азырап турар. Олар ам өлүп турар. Чүгле өлүп турар дээр болза шынга дүүшпес, а шуут-ла кырлып турар. Мен көөрүмге, ол мал азырал багаймындан чудап олүп турар. Ында ажылдап турар эмчилерден айтырарымга, кодурлаан, маагылаан бракгар деп, эмнеп турар улус чорду.

Өлүп калган молдургаларны трактор соонда кожуп алган суурнуң чөөн чүгүнче аппар чытканын көрдүм. Шак мынчаар кырлып турар молдургаларның артканнарын көөрүмге, мал болур хире молдурга шуут чок ышкаш чорду. Мен чорумда ийи кажаа иштинге ийи молдурга өлген чытты.

Столовая чанында склад иштинде өлген молдурга кежиниң хөйүн кайгап ханмадым. Арган-даа болза, чүгле эъди долу болганындан столоваяга чишке ажыглаар кылдыр дужаап турары база бар болду.

Бо өлүп турар молдургалар өске совхозтардан келирде, ындыг арган-чудаан чүве келбээн-не болгай. Хөөкүй адыгуузун амытаннарга кургаг хыргыыш бергеш, доң кажаа иштинге тудуп турганындан чудап өлүп турары ол-дур деп бодадым. Ол малды өлүгжеге кажаалаарының орнунга Чадааның оъду чок эвес, одарладып турган болза, мынчалдыр каяа кырлырлар ийик. Бо девискээрге чут дүшкен эвес. Суурнуң инек малы 300 хире бар. Ол хирезинде чаңгыс молдурга-даа өлгенин көрбедим. Харымсалга чогувустан мал өлүп хорап турда, совхозунус каражалыг-даа болбайн канчаар. Бо чоруктан уштуван уе ам келген-дир.

Мунзук ОНДАР.

КҮШ-АЖЫЛ. ХАРЫЫСАЛГА. КҮШТЕРНИ СЫРЫЙ КАТТЫШТЫРАРЫ

ССРЭ-ниң Дээди Соединиң апрель 22-де сессиязына ССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. ПАВЛОВТУҢ илеткели

Хүндүлүг эштер, депутаттар!

Экономиканы кризистен үидүрер талазы-биле ажыл-чорудулганың программазың силерни чугаалажып керзүи дээш киирген чүве. Бүдүрүлге чорудуушкуннарын бичии-даа соңгаарлатпайн чогумчудар, сақ-хөөңү болгаш акша саарылгазы экижидер, чурттакчы чоннуң амыдырал хандырылгазының эрге-ажыктарын социал магадылалдарының системазын тургузар чаңгыс аай сорулгаларның хемчеглерин, ол каттыштырып турар. Тывынгыр болур чорукту хөгжүдерин болгаш деткирин, экономиканы хуужударын болгаш демонополизастаарын, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы идепкейжидерин рынокче дүрген бурунгаардаарының орууңга бо сорулгаларны шиитпирлээриниң үидезин кылдыр көрүп турар.

Экономиканың структура эде тургустуиуушкуунуң болгаш эртем-техниктиг депшилгеин дүргедериниң талазы-биле чазактың ажыл-чорудулганың стратегтиг угланыышкынарын программада колдады киирген.

Организастаар "ажылдарны болгаш күрүне тургузуунуң айтырыгларыңга кол рольду чаа байдалда төптүң болгаш республикаларның ойнаар кылдыр тургускан. Бо дээрге кризиске удур программаны боттандыраринга чугула негелдези боон турар.

Программаны ССРЭ-ниң Дээди Соединиң комитеттерининге болгаш комиссияларыңга база оон палаталарыңга, хөй-нинти организацияларының, эвилелдериң болгаш ассоциацияларың, эртем албан черлериниң төлээлекчилеринбиле ужуражыышкынарга, а ол шыкаш республикаларга болгаш күрүне эргелеп башкарылгазының органнарыңга үидезинин-биле няң чугаалажып көрген. Ынчангаш илеткелге зң принципиалдыг айтырыгларны чугаалаарын чепшээреп көрүнер.

Баштай чүү чүвеге доктаары эргежок чугула боон турарыл, хөрек кырында чүүң дугайын бүтү кижилер айтырып турарыл, чуртта чүү чүве болу бергенил?

Ооң харыызы чаңгыс — байдалды чүгле бүгү-нинти кризис болу бергең деп тайылбырлап болур. Ооң кол илерээшкиннери болгаш хемчээлдери кандыг боон турарыл?

Бирээде. Бүдүрүлгениң бадыышкыны аажок улуг хемчээлдиг апар чыдар болгаш өзүл турар. Бир эвес 1990 чылда национал орулга 4 хуу, а үлетпүр продукциязын бүдүрери 1,2 хуу кызырылган болза, бо чылдың бирги кварталында олар дес-дараалаштыр алырга, 10 хуу болгаш 5 хуу кызырылган боон турар-дыр. Кризис, аар индустриядан эгелээш, чонга барааннар бүдүреринде чеде берген. Январь, март айларда ол 3 хуу, оон иштинде үлетпүрге 8 хуу батка боон турар.

Көдээ ажыл-агыйда бүдүрүлге шуут хоочураан ларыг апарганың билир болгай силер. Чурт оң-оң чылдарның дургузунда боду чонну чемгерип шыдавайн турар. Эрткен чылын хөй тараяны рекорд кылдыр өстүрген-даа болза, ону даштыкы чурттардан садып алыр үжүрга таварышкан бис. Бис элээн каш чылдарның дургузунда чеди килограмм ак сажгатныг бир килограммын, үнүш үзүүүң үш килограммын, чигирниң ийи-үш килограммын даштыкы чурттардан садып ап турган бис.

Амгы үеде бо ерт улам хөрлээлээринге кыжаның келген. Бирги кварталда көдээ ажыл-агыйның нинти продукциязы 13 хуу эвээжээн, мал продуктуларының кол хевирлерин бүдүрери 8-12 хуу кызырылган, биргээр чугаалаарга, 1987 чылдың деңнелинге чедир батка. Бир эвес бо дорайтаашкынны доктаатпас болза, ол 1983 чылдың деңнелинге чедир бадып болур. Бо үеның дургузунда чурттакчы чоннуң саны 20 миллион хире кижиге өскен болгай.

Ийиде. Улус ажыл-агыйының структуразы дыка үрелгевиден кижилериниң хереглеп чүүлдериниң үлүү үштүң биринге безин четпейн барган. А ачы-дузаа чедирер адыр национал продукциязының нинти хемчээлиниң чүгле 20 хуузун эвлеп турар.

Үштө. Бүдүрүлгеде кризис сан-хөө-чээли системазында кризис-биле капсырлажып, ханылап эгелээн. ССРЭ-ниң Сан-хөө министерствозунуң медээзин ёзугаар алырга, бюджеттиг чедишпес чорүү бо чылын 200 миллиард рубль боон болур, ынчаарга күрүнеиң иштики өрези 540 миллиард рубль ажыг боон турар болгай. Бо дээрге бүдүрүлге кызырылып турар үеде тергиин ойлалыг.

Бөгүн сан-хөө талазы-биле озалдыг байлал төптүң болгаш республикаларның сан-хөө политиказының чаңгыс аай эвес боон турарында, империя айтыышкыннарынга удур демисел чорудар деп кыйгырыгга сылдаглап алгаш, сан-хөө-чээли системазының чаңгыс аай чурумун херек кырында үзүткаанында боон турар. Чамдык республикалар экономиктиг керээлерин чарган турда-ла, Эвилел хереглелинге акша-хөрөңгини шилчилеринден ойталап турарлар. Олар бирги ээлчегде боттарының хууда хереглелин хандырган, шинти улустуунче акшаны шилчитпейн турарлар. Ооң түнелинде бирги кварталда Эвилел бюджединче планнаан орулгалардан 40 хуудан эвээш акша киргең. Квартал түңнелин ёзугаар бюджеттиң чедишпес чорүү чылда доктаатқан үстүү хемчээлден безин улгады берген. Ындыг байдалдыг чорудуушкуннар республикаларның боттарында безин боон турар.

Бир эвес бо байдал төвээр артар болза, нинти улустуң болгаш республика үжүр-дузалыг чугула социал, экология болгаш бүдүрүлге программаларын акшаландырары үстүп болур.

Сақ-хөөде кризис болза, акша саарылгазын, рубльдиң үне чокталыр чорууң бүдүлдуруп, чоннуң болгаш бүдүрүлгелериниң талазындан негелдези боон турар.

Программаны ССРЭ-ниң Дээди Соединиң комитеттерининге болгаш комиссияларыңга база оон палаталарыңга, хөй-нинти организацияларының, эвилелдериң болгаш ассоциацияларың, эртем албан черлериниң төлээлекчилеринбиле үжүражыышкынарга, а ол шыкаш республикаларга болгаш күрүне эргелеп башкарылгазының органнарыңга үидезинин-биле няң чугаалажып көрген. Ынчангаш илеткелге зң принципиалдыг айтырыгларны чугаалаарын чепшээреп көрүнер.

Баштай чүү чүвеге доктаары эргежок чугула боон турарыл, хөрек кырында чүүң дугайын бүтү кижилер айтырып турарыл, чуртта чүү чүве болу бергенил?

Ооң харыызы чаңгыс — байдалды чүгле бүгү-нинти кризис болу бергең деп тайылбырлап болур. Ооң кол илерээшкиннери болгаш хемчээлдери кандыг боон турарыл?

Бирээде. Бүдүрүлгениң бадыышкыны аажок улуг хемчээлдиг апар чыдар болгаш өзүл турар. Бир эвес 1990 чылда национал орулга 4 хуу, а үлетпүр продукциязын бүдүрери 1,2 хуу кызырылган болза, бо чылдың бирги кварталында олар дес-дараалаштыр алырга, 10 хуу болгаш 5 хуу кызырылган боон турар-дыр. Кризис, аар индустриядан эгелээш, чоннга барааннар бүдүреринде чеде берген. Январь, март айларда ол 3 хуу, оон иштинде үлетпүрге 8 хуу батка боон турар.

Көдээ ажыл-агыйда бүдүрүлге шуут хоочураан ларыг апарганың билир болгай силер. Чурт оң-оң чылдарның дургузунда боду чонну чемгерип шыдавайн турар. Эрткен чылын хөй тараяны рекорд кылдыр өстүрген-даа болза, ону даштыкы чурттардан садып алыр үжүрга таварышкан бис. Бис элээн каш чылдарның дургузунда чеди килограмм ак сажгатныг бир килограммын, үнүш үзүүүң үш килограммын, чигирниң ийи-үш килограммын даштыкы чурттардан садып ап турган бис.

Амгы үеде бо ерт улам хөрлээлээринге кыжаның келген. Бирги кварталда көдээ ажыл-агыйның нинти продукциязы 13 хуу эвээжээн, мал продуктуларының кол хевирлерин бүдүрери 8-12 хуу кызырылган, биргээр чугаалаарга, 1987 чылдың деңнелинге чедир батка. Бир эвес бо дорайтаашкынны доктаатпас болза, ол 1983 чылдың деңнелинге чедир бадып болур. Бо үеның дургузунда чурттакчы чоннуң саны 20 миллион хире кижиге өскен болгай.

Ийиде. Улус ажыл-агыйының структуразы дыка үрелгевиден кижилериниң хереглеп чүүлдериниң үлүү үштүң биринге безин четпейн барган. А ачы-дузаа чедирер адыр национал продукциязының нинти хемчээлиниң чүгле 20 хуузун эвлеп турар.

Үштө. Бүдүрүлгеде кризис сан-хөө-чээли системазында кризис-биле капсырлажып, ханылап эгелээн. ССРЭ-ниң Сан-хөө министерствозунуң медээзин ёзугаар алырга, бюджеттиг чедишпес чорүү бо чылын 200 миллиард рубль боон болур, ынчаарга күрүнеиң иштики өрези 540 миллиард рубль ажыг боон турар болгай. Бо дээрге бүдүрүлге кызырылып турар үеде тергиин ойлалыг.

Ынчангаш, бис ажыктыг шиитпирлерни хүлээп ап турар. Эвилел чазаанче коичуг берге шёдышкынынар кылып турар болганындан бо айтырыгже силерниң кичээнгейниерни угландырып тур мен. Бир талазында бүгү чүвени дүгүржүп чугаалажып алган болгай бис, ынчаарга оске талазында — үүрмектеп база мөөнгнел садар өртектерни кудуладыр, харын-даа эргидеги деңнелинге хевээр артгыдар дээн негелдерлеринбиле үлам-на дүшкүүрлүг байдал тургузуп эгелээн. Бүгү чүвени төөне кара өжегээр чүүл каар дээш өртектер политиказын будап турар чүүлдер база бар.

Өртектер реформазын бедеткеп база оңу республикалар-биле дутуржуп тура, бүгүнде квартира хөлезинин, коммунал ачы-дузаның өртээн, хоорай транспортузга чоруурунуң хөлезинин улгаттырып болбас деп саналар турган бис. Чамдык девискээрлер оон-биле чөпшээрешпээн болгаш ол өртектерин база тарифтерни улгаттырарынче кирген. Чижээ, чүнар-бажыңнарга, парикмахерскаяларга төлевирни, Москва метрозунга чоруурунуң хөлезинин олар чүге апрель 2-ге дээн капсырлаштыр кылганын дээш айтырыг кол чүүл эвес-дээ болза, сайгарып болур чылдагаанарлыг. Мында кол чүүл болза, оон компенсациядга көрүнмээнин, көрүнер-даа аргазы чок турганындан, ынчангаш ол чорук кижилерниң немелде шыжыгышкынын болдурган. А ынчаарга маңаа тодаргай принцип күштүг болган турар үжүрлүг: өртектерни кым өстүрүп турар болдур, ол чурттакчы чоннуң азы оон чамдык бөлүктериниң социал камгалалын база хандырар хүлээглелиг. А ажылчыннар болгаш студентилер столоваяларына байталды кым канчалыр күткүпкинил? Аңаа кандыг болур үжүрлүүн баш үдур чугаалажып, сайгарып, шиитпирлеп турган болгай. Мүн өртээн канчаар компенсациялаар дугайынга албан-на Кремльден айтышкын бээрин маңаар бе деп, чүве кижи бүрүзүнге билдингир. Ону ЗИЛ-де, оске-даа заводтарда канчан баш удур кылып алганыл, а Минскиде чүге херекке албайн барганыл? Чамдык черлерде кижилерни кара өжегээр өскээр углап, Эвилел эрге-чагыргазынга удур бар-ла аргалар-биле хөөн калдырыксап турар деп саналар мен, чүге дээрге чазак оларның оске сорулгаларын чедип алырынга шаптыктап турар боор.

Амгы үеде чазакка күш-ажылчы коллективтерден, хөй-нинти организацияларындан өртектер реформазының база чоннуң социал камгалалының системазының түс-түс чүүлдерин тодаргайлаар талазы-биле хөй-хөй топтуг сүмелер база саналлар кирип турар. Ол айтырыгларны шалыпкын сайгарып шиитпирдээри-биле төп экономиктиг органнарның ССРЭ-ниң Премьер-министрининг орадакчызы эш Щербаковтуң удурканы харыысалгалыг ажылдакчылары кирген тускай бөлүктүү тургускан.

Канчалза-даа бис өртектер доктаадыларын бирги, мээң бодап турарым-биле, эң нарын үе-чадазын эрткен боор бис. Бөгүнде кол чүүл болза, эмчилериниң принцибин ёзугаар, хоралыг болдурбазы-дыр. Өртектер талазы-биле айтырыгга катап эглип кээп турбазы-биле мындыг чүүлдү айтып каайн: программада чазактың туружу шуут тодаргай илерептинген — өртектерни чоннуң орулгаларын илекстээри-биле чергелештир экономиканың бүгү адыларынга өөртү ажык болдурарын саналдап турар бис. Берге болур. Чоннуң бүгүле кезектери орулгаларыңга немелделарни доп-дораан ала албас. Бис ол дугайын ажыыбиле чугаалап турар бис.

Бистиң программавыста социал магадылалдарның системазының дугайында улуг хемчээлдиг кезек бар. Шилчилге үе-чадазында нинтилелдиң социал чидириглери эң-не эвээш хемчээлдиг болдурарын, рынок байдалдарынга таарыжып алырын берге эвес кылырын эң чугула деп санап турар бис. Ынчалзажок бистиң шиитпириивис бүрүзү курлавырларны, чүгле рубльге эвес, а барааннарга база негеп, бараан-биле хандырган болуруп негеп турар. Пенсиялар болгаш стипендиялар чеже-даа өзер болза, аңаа садып алыр чүве чок болза, оортан кандыг ажык турар боор.

Чогум-на ынчангаш бис арганарывысты санап көрүп, ажыл-херектиң боттуг байдалын үнелеп көөрүндеп тептинип турар бис. Чүгле ындыг үндезинге күрүне магадылалларының эң кудукчы хемчээлин тодарадып ап болур. Ол аазаашкын болбас, шынап-ла, магадылал болур үжүрлүг.

Болгунуң хөренгилериниң шаа-биле чурттаар дугайында тема, делегей-биле дөмей, маг-шаандан туруп келген. Ынчалзажок бис бо хөөйлуну мынчага өөренип ап шыдаваан бис. Ажыл толевирин өстүрер, пенсияларны болгаш дузалаачыларны улгаттырар, шөлээлериниң үзүнүнүң чаа хемчээлдерин доп-дораан киирер дээн чижектиг кижилерге чем болур негелделер катап-катап-ла дыңналып турар. Олар кайы хире өртектүнелиг болурул, аңаа акша-хөрөңгини кайның алырыл— кым-даа ол дугайын аймтапас. «Мен силерниң-биле мен, мен чоп дээш мең» деп кыйгырыгларны кышкырарынга өйлешкен-дир. Ажыл шагын кызырары база пенсияже үнеринниң стажын эвээжедири делгинирлер күрүт турда, сааначылар, механизаторлар, өске-даа кол-кол иергежилдериниң ажыл-ишчилери чедишпейн турда, чүге чедире берип болурул? Бир эвес оон муриында «көжүп корууларэ — чиик амыдырал дилээн ажылдакчылар турган болза, ам бүдүн-бүдүн эволтар айы-биле «чыргалдыг орааларэ дилеп чорун эгелээн-дир.

Экономиктиг чаартылгаларның чоруларынга туруп чок чорук улус ажыл-агыйының эргелеп башкартынарының аргазын чидиреринге чедирип келген. Ажыл-агый харылзааларының үстүрү эгелеп, бот-тускайланыр чорук күштелип, кризистиң чүгле болдуңуң думчуун боралап ажып эртер чүткүл көстүп турар. Барааннарны, кылыгларны оларның боттарынга орнаары катказын, девискээрлер аразынга барааннарның шимчээшкиниңиң кызыгаарлары тургустукүл турар.

Бо бүгү адактың соонда кээп улам улуг чидириглерге чедирип турар. Моонээшкиниңиң, специализацияның, кооперастаашкынның, күш-ажылдың девискээр айы-биле хуваалдазының чаңгыс аай рыноктуг девискээриниң артык талааларын бис чидирген бис. Чүртту националдар аразында чөрүлдээлер, экономиктиг база политиктиг забастовкалар чиндиңедип турар. Амыдырал-чурттагга хандырылгазының системазында немелде кандыг-ла-бир будалышкын чуулган көшке ышкаш байдалдыг, улус ажыл-агыйынга эгиттинмес чидириглерни болдурар турда ындыг чүүлдерни кылып турар-дыр.

Хөй эвес сан-чурагайларны адаарын чөпшээреп көрүнер: март айда хөмүр-даш казып тывары 13 хуу, коксталырының — үштүң биринге кызырылган. Ооң-биле холбаштыр улус ажыл-агыйының продукция будүреринин дорт кызырлышкыны ай дургузунда 1,4 миллиард рубль болган, а бир эвес харылзашкак адырларны катай алыр болза — 4 миллиард ажыг рубль болур. Забастовкалар чалгыын соксатпас чүве болза, эң кылыра дизе-ле чыл төнчүзүнге чедир 50 млрд. хире рубльдиң чидириглеринге таварыжыр бис. Апрельдиин барымдаалааш санап турар оон-даа ундаранчыг сан-түнүер база бар. Ооң кадында дорайтаан тудум эки болур дең санап туралар база бар болгай. Кымга эки болуру? Кымга эки болуру ам чажыт эвес. Шагда-ла комсомолчу эвес апарган «Комсомольская правда»ны-даа ажып көрүнер.

Шахтёрларның забастовкалары адырыышкын, девискээрниинден калбарып чоруткан. Бөгүн олар бүгү чүртка эң кара салдарын чедирип турар. Оон эрткеш ону делегей нинтилежилгези безин дүвүрел-биле көрүп турар-дыр.

Француз солун «Трибюн де л' Экспансьонның» санап турары болза, номчуптайн; «Совет Эвилелиниң келир үезиниң билдинмези делегейниң өске кезиинде казып тывышкын үлетпүрүнүң хөгжүлдезиниң бүгү стратегиязынга чигзиннишкинни тывыллырын турар». Экономиктиг негелделерни шиитпирдээриниң оруктарын тодаткан бис. Шахтерлар-биле, Профэвилелдериниң бүгү-нинти конфедерациязы-биле дугуржулгаларга атты садыыс. Моон соңгаар чүүм хөрек, Хоойлу ажылдаар ужурлуг.

Экономикада тургустунган байдалды эдеринге чогум чүү херек болуп турарыл?

Бо талазы-биле хөй-ле саналдар бар, ынчалза-даа оларның колдуу ийи чүүлге доктаап турар.

Бирээде — ол дээрге эрги чагырын дужаар системаже долу хемчээлдиг кирери.

Ындыг саналдың кеди чогун бадыткаан хөрээ чок, чүге дээрге илап-ла ол система чурттуң амгы турар кризизинге чедирген болгай.

Ийиги болгаш кара чаңгыс бодал —ол дээрге рынок харылзааларынче социал угланган, будүрүлге харылзааларының принципиалдыг чаа системазын тургузары. Эргежоойлуг демократтыг күрүнеии, бот-догуннаан республикаларның чаартымган федерациязын тургузарының оруу. Бистиң чуртувус экономиктиг үндезин реформашын, бистиң нинтилелдивистиң күрүне база политиктиг тургузуун үндезин-биле чаартылгаларны ыглаңмышкын-биле чоруур ужурлуг.

Ындыг турбуже, бо кара чаңгыс угланыышкынга болушкуннарның амгы-аңгы вариантылавы туруп болуп. Ол хөй чүүлдерниң аразында чыдар чорудулганы доктаадыр, бо чылдың төнчүзүнге чедир экономиканы экижидер боттуг арга тургустунар.

Биле башкартынар, а нинтилел-политиктиг байдал тургустуңган байдалга дүүштүр күштериниң болгаш эргежыктарының амгы үедеги балансызынга болгаш хуваалдазынга, оларның практиктиг ажыл-херектеринге үидезилеттинип сайзыраар.

Ындыг вариантыда национал орулга, чижээлээрге, 20 хуу кызырлыр дээрзин саналбөрген бис. Чылга саналарга ынаыг. Ол дээрге чыл төнчүзүнге чедир арткан 9 айларда национал орулганың чидириглери 23-25 хуу чедерик. Үлетпүрүң чамдык адыларынга, колдуунда оон болбазырадырга черлеринге туруушкуннар болгаш үзүктелишкиннер болуру чайлаш чок. Ындыг улус кудулаашкын турда байталды 1992 чылдың төнчүзүнге чедир безин сегидип ап шыдавазывыс билзингир апарган.

Ажыл-агый харылзааларының үзүлгени, будүрүлгениң сагылга-чурумуун хажыдыышкыннары, өзүп орар забастовка шимчээшкиниерни үлетпүр будүрүлгезиниң хемчээлин 20 хуудан эвээш эвес чидириргере чедирип турар, моонежилге фондулары болгаш улус ажыл-агыйында капитал салыышкынары надежи-биле кызырылган.

Чурттуң кижи санынга хамаарыштыр материалдыг кежик алырының деңнели эвээш дээрге-де 15-20 хуу кызырлыр. Кол согуг күрүне будүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң ажыдан турарларга, чоннуң пенсионерлер, инвалиттер, хөй уругларлыг ог-бүлелер дээш ышкаш кошкак камгалалдыг кезээрге таварыжыр дээрзин тайылбырлаары артык. Бо үлүстүң амыдыралының деңнели бо чылдың төнчүзүнге чедир барык 25 хуу кудулап болур дээрзин саналбышкыннар бадыткап турар. Байдал мындыг турда чоннуң ол кезектериниң социал камгалалын хандырар дээш кандыг-даа орааллажышкын түңнел чок болур. Сан-хөө-даа, материалдыг-даа кулавырлар чок.

Будүрүлгелериң массалыг доктаадыр чорук аар чожуктарлыг болур, дыка хөй инжилер ажыл чок артар. 18 миллион хире кижи амыдыраар акша-хөрөңгө чок артар. Байдал ынчаар баар чүве болза, социал хөй-нинти частыышкын кеңнелинге чыл төнчүзүнге боон болур.

Ийиги вариант экономикаже күрүнеиң киржилгезиндеп бүрүнү-биле ойталаарын көрүп, чүгле рынок харылзааларынче дарый шилчилиринге үидезилеттинип турар. Рынокчүң кагыг хоойлулары байталды боттары эдип, ажыл-агый харылзааларын чөрүмчүүлүп, экочомиканы кодируп болур деп, оон талалакчылары ынаныр турар.

Ындыг орук ажыгларлыг болур, ынчалза-даа баштайгы үе-чадада будүрүлгелериниң массалыг хаарыңга, ажыл чок чөөрүккө, орттегериниң хемчээл чок озериңге болгаш чоруун хөй кезиинин ажок ядаарарыңга чедирер. Белеткел чок, чайгаар келген рынок нинтилелге дыка улуг үржүктү чедирер. Массалыг дүвүрээшкиннер, забастовкалар, үрел тоңаашкыннар, чагыртпас чоруктар ыяан үвер.

Бо вариантыны алыр болза, национал болгаш үлетпүр будүрүлгезиниң орулгазы бо чылын 30 хуудан эвээш эвес кызырлыр, а ажыл чоктарының саны 30 миллион хире кижи чеде бээр дээрзин саналбышкынар көргүзүп турар. Ындыг чидириглериниң хемчээли болгаш чоннуң ажаа багай хамаарылгазы кандыг болуруп болзаргга безин берге.

Алак соонда, үшкү, бистиң ажылтап кылганывыс шиитпирлеп болур вариант. Оны ажыл-херектериниң программазы кылдыр силерге киирип тур бис. Бо дээрге кадыг, ынчалза-даа дес-дараалаашкак хемчеглер-дир, оларны боттандырары-биле нинтилелдиг кол күштери, бүгү республикалар болгаш девискээрлер, будүрүлгелер болгаш оларның күш-ажылчы коллективтериниң ханы билиишкин-биле киржир ужурлуг.

Вариантыда чидириглер болгаш социал көөраалтар эң эвээш көрдүнген, өскерлип турар байталдарга чаңчыгар органы кижилерге берип турар.

Бир эвес программаны хөйнинти деткиир болза, ону бүрүмү-биле боттандырарыга күштерни каттыштырыпсывысса, ынчан нинтилелде болуп турар чогумчалыг эвес чүүлдерни чайладып шыдаар бис, дең будүрел-биле чугаалап болур. Маңаа үндезилеп экономиктиг саналараашкынче дөвүнчүктеп бадып чыдар чорудулганы доктаадыр, бо чылдың төнчүзүнге чедир экономиканы экижидер боттуг арга тургустунар.

Эң кол чүве чүл дээрге көрдүнген хемчеглерни комплекстиг болгаш соксаал чок боттандырар болза, байталды өскертип аларга тургустунар, бо чылдың октябрьга чедир, боожум-даа болза, будүрүлгенин болгаш продукциязының база барааннарның кол хевирлерин ажыглаарының деңнелин катап тургузары эгелей бээринге чон идеген болур. Ынчалза-даа 1 кварталдың чидириглери долузубиле катап тургустунмас дээрзин ажыы-биле чугаалаар апаар мен.

Чоннуң амыдырал деңнелин тодарадып турар хереглел фондузуун бадар чорууң доктаадып шыдаар ийик бис. Бир эвес көрдүнген бо хемчеглерни бүрүү-биле боттандырар болза, тургустунуп кээр ажыл чок чоруктарның хемчээлин башкарып болур

КҮШ-АЖЫЛ. ХАРЫЫСАЛГА. КҮШТЕРНИ СЫРЫЙ КАТТЫШТЫРАРЫ

(Тоичүзү. Эгези 2-ги арында).

Сагылга-чурум чокта черле ниитизи-биле демократия турбас. Кайда-ла сагылга-чурум болгаш корум-чурум чогул, аңаа саидараашкын тергиндээн турар. Ону биликсевес хевирлиг, кара ожегээр сагыш-сеткил холдээшкини өскүдеринче, дүвүрээзин үндүверинче чүткүүр кижилерниң аайынга киреринден бодавайн турар бис. Оларнык-биле административтиг методтар-биле демисежир апарза,— демисежир апаар. Албан-дужаалыңдан чайладыр база судче кинрер апарза, — ону база кылыр керек. Харындаа шиитпирлии-биле аан.

Чазактың ажыл-чорудулгазынга эң чугула угланыышкынарның бирээзи болза, экономикага кижиниң байдалын үндезинии-биле өскертир, ажыктыг ажылга, ажыл-агыйны чөп башкарып чорударынга, инициативаны болгаш тывынгыр чорукту илередиринге аңаа таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле хемчелерни боттандырары болур. Бистиң ажыглап болур база ажылаан түрлүр ужурлуг эң кол курлавырывыс чогумна ында. Ону канчаар кылырыл? Хамыктың мурнунда бүдүрүкчүлериң хостуг болур чоруун болгаш кагжыышкыны дамчыштыр тывынгыр чорукту хөгжүдүп, рыноктуң дээштиг арганарын ажыглап тургаш, кылыр ужурлуг бис.

А ол дээрге, бодунуң ээлчээнде, өнчүнү үндезинии-биле өскертирин негээр. Бүдүрүлгениң чепсек-херекселдери, ам кээп, чогум ээзии алган турар ужурлуг. Ээлуг ээзи болур чорукка кижини киижидер дугайын хөлчок үр үеле база дыка хөйну чугаалап келген бис. Кижизитпейн, кижини ёзулуг ээ кылып алгаш, аңаа үндезилеп бистиң экономикавыстың. ажыктыг чоруун үндезиии-биле бедидер керек дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Ындыг билиишкиниге дүүштүр программада айтырыглар өнчүнү күрүнении болдурбас болгаш хуужудар талазы-биле хемчеглер комплекизи кылдыр көрдүнген. Бо айтырыг талазы-биле чазактың туружу билдингир. Биогн иомчуп корүүшкүнге силёрниң деткээниңер чогуур хоойлууң төлевилелинде ол иередиттинген. Ынчангаш кабинеттиң ажыл-чорудулгазының программазын комиссияларга болгаш комитеттерге чугаалажып турда, эртемденнер, хөй-ниити эвилелдери, специалистер-биле ужуражылгалар үезинде тургустуунуп келген эң чидиг айтырыгларга доктаап керейн.

Чамдык кижилерниң бодап турары дег, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерине күрүнё өнчүзүн бүрүнү-биле чок кылыр сорулгаларны салбайн турар бис дээрзин хамыктың мурнунда демдеглеп каайн. Барыын чурттарда-даа ындыг чүве чок. Бистиң девискээривисти, коллективизминиң чаңчылдарын болгаш күрүне тургузуун-даа барымдаалап алырга, ындыг көрүүшкүн шуут чүүлдешпес. Оон-биле чергелештир рынокче шилчиирде, күрүнении эвес тускайлаң бүдүрүлгелериниң сайгарыкчы тодаргай массазын тургузары эргежок чугула дээрзин барымдаалап турар бис, тускайлаң хөгжүүрүнүн болгаш башкартынарының рынок аргаларын ажыглаарын олар хандырар ийик.

Садыгның, ниитиниң чемненилге черинин, чоннуң амыдырал хандырылгазының элээн каш бүдүрүлгелерин, үлетпүрүүн, өскө-даа адырларның улуг эвес бүдүрүлгелерин хаара тудуп турар биче хуужудлагже онза кичээнгейни баштайгы дээреде угландырары көрдүнген. Бо чылдың төнчүзүнге чедир ол адырларның улуг эвес бүдүрүлгелериниң үштүң бири, а 1992 чылда үштүң ийизинден эвээш эвези күрүне өнчүзүнден аңгылаттынган турар ужуруун барымдаалап турар бис. Ол ажыл талазы-биле кол шүүдел чер-чер органнарынга онаажыр болбайн аан, а төп болгаш республикалар оларга организастыг, методиктиг дүзааны көргүзер, ажыл-чорудулгазып таарыштырып башкарар ужурлуг.

Ортумак болгаш улуг бүдүрүлгелерге хамаарыштыр алыр болза, чүгле хүн бүрүнүң орулгаларын алырынга эвес, а бүдүрүлгени хөгжүдериниге сонуургалдыг база харыысалгалыг ажылгыр ээлерни аңаа тургузарының чүгулазы бистиң улам күженишкининг ажылдаарынче база албадап турар. Күрүне бүдүрүлгези акционер ниитилелдери, эштежилелер кылдыр чаартынган база коллективтиг (улусчу) бүдүрүлгелер тургустунган турар ужурлуг.

Ол бисте неитеревээн-даа болза, күрүне бүдүрүлгелериң акционержидер талазы-биле кампанияны чорудар керек деп чугаалаар ийик мен. Оон-биле чергелештир акцияларның азы бүгү-ле күрүне бүдүрүлгелериниң эт-хөрениигизиниң өртек-үнезининг бети дизе-ле, 10 хуузун күш-ажылчы коллективтиг кежигүннериниң болгаш өске-даа хамаатыларның өнчүзү кылдыр дүрген-не, бүдүн чартык чылда, шилчидерин хандырар керек. Баштайгы үе-чадада акцияларның элээн кезии күрүне өнчүзү болуп артып калыр болбайн аан. Ол үлүгхүүнү садыл-саарырынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дизе, оон сайгартынарынга чаңгыс чыл негеттинмес.

Бо таварылгада ийи сорулганы шиитпирлээри эргежок чугула деп санап турар бис. Бирээде, күрүне өнчүзүн садып алырынга «арыг эвес», бузут арга-биле ажылдап алган акшаны ажыллаарын болдурбас. Чогуур механизм ажылдап кылдынган турар. Ийиде, боттарыныц шалыныңның чартының акцияга салыр байдалды ажыл-ишчилерниң хөй кезинге тургузар, ындыг арга-биле өнчүнү садып алырын болгаш немелде орулгаларны алырын хандырар. Акциялар садып алырынче, азы ол сорулга-биле бээр чээлилерни төлээринче чоннуң чорудуп турары шалыңдан болгаш өске-даа акша орулгалардан, олча-ажык үндүрүүнден хостаарынче киирерин ол сорулгалар-биле саналдап турар. Күрүне эт-хөренгизиң болгаш инвестиция садып алырынга боттарының арыг орулгаларын ажыглап турар бүдүрүлгелерге ындыг янзылыг чиигелделерни база тыпсыр керек.

Кол сорулга Эвилелдиң албадаар чоруун республиканың азы девискээрнин албадаар чоруу-биле солууру эвес, а бүдүрүлгелерни күрүнении болдурбазында болгаш хуужударында дээрзин барымдаалап көрбүшаан, ол ажылды чорудар талазы-биле эргежүлээлгелерни чоокку үеле аңгылаарын саналдап турар бис. Ол үеле бүгү чуртка онза ужур-дузалыг боол турар дыка үлуг бүдүрүлгелерни күрүнении эвес болдурарын Эвилелге даандырар. Өнчүнү кызыгаарлаарынга хамаарыштыр канчаарыл дээрге, бүдүрүлгелериниң улус ажылагыйынга кайы хире ужурдузалыын болгаш Эвилел биле республикаларның аразынга эрге-хүлээлгелерин үлеп, хуваарын дамчыштыр оларны күрүнеден аңгылап алырының үезинде акцияларны болгаш хууларны хуваарын дамчыштыр ол сорулганы шиитпирлээри эң-не ажыктыг болур. Оон-биле кады бистер күрүне акцияларының чамдыызын чер-черниң органнарыны база тудар ужурлуг дээрзин деткип турар бис. Ол чорук экономикага үндезилээш, эргелеп башкарылганың бүгү деңнелдериниң сонуургалдарын хандырар арганы бээр ужурлуг.

Ынчангаш чазак чери өнчүнү кызыгаарлаары моон мурнунда дугуружканын ёзугаар июль 1-ге чедир шиитпирлеттинген турар ужурлуг деп санап турар. Эң чоокку үениң иштинде эргелеп башкарылганың болгаш оларның бот-боттарының аразынга хөделиишкиннерниң келир үеде ниити принциптерин тодарадыры, оларны тускай дугуржулгага айтып, бижыглаарны болгаш херек кырында ажылга удуртулга болдурары эргежок чугула боол турар. Оон-биле кады ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди чамдык кижилерниң чугаалап турары ышкаш, кандыг-ла-бир холгаарлакчы чүткүлдү болдурбас ужурлуг.

Бистер өнчүнү күрүнеден аңгылаары болгаш хуу болдурарының канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыын үнелевишаан, күрүне бүдүрүлгелерин экижидери эргежок чугула деп санап турар бис, ынчангаш бо талазы-биле чугула угланыышкынарының бирээзи керээ ёзугаар бүдүрүлге ажылын башкарып чорударда тывынгыр чорукту калбаа-биле кадбартып хөгжүдери боол болур. Херек кырында, шыны-биле алырга, күрүне бүдүрүлгезиниң удуртукчузу азы администрация чүмү-биле-даа ёзулуг бүдүрүлге ээзи хөделип, бүдүрүлгени сайзырадыр, ажылчыннарның материал-амыдырал байдалын экижидер талазы-биле хүлээлгелерни ниити күрүнениң мурнунга бодунга чүге ап болбазыл? Амгы үеде ону ынчаар кылырына таарымчалыг эрге-хүлээлге байдалдары тургустунган. Бистер бо талазы-биле боттуг практиктиг ажылды калбартып чорудар деп турар бис.

Кижилерниң күш-ажылчы идепкейни көдүрер болгаш оларның амыдырал-чурттагазын деңгээлиниң талазы-биле ажылдың чугула угланыышкыны — ажыл төлевирии реформаларын боол турар. Оон эгези салдынган. Ажылчы чоннуң аңгы-аңгы мергежил белүктериниң эң эвээш ажыл төлевириниге күрүне магадылалдарын доктаткан. Хүүда ажылдап алган акшаларның хемчээллеринге кызыгаарлаашкынны чок болдурган. Ажыл төлевириниң хевирлерин болгаш системаларын боттары тодарадып доктаадыр эргенн бүдүрүлгелерге берген.

Даразында ээлчегде улус ажыл-агыйының тус-тус адырларының ажылдакчыларынга тарифтиг төлевирлериниң болгаш шалыңнарның деңнелдерин хевирлеп тургузарының, социал магадылалдарның айтырыгларынга ниитилел чөпшээрежиицкинии чедип алырының принципиалдыг чаа механизмнин тургузары артыкан. Ол дээрге бүдүрүлгенин чепсек-херекселдеринге өнчү ээзининң сонуургалдарын камгалап турар эвилелдерниң, концерниерниң, акционер ниитилелдериниң, бүдүрүлгелерниң удуртукчуларының-биле ажылчы чоннуң төлээлекчилерин боол турар профэвилелдериниң аразынга, а ол ышкаш чазактың аразынга үш талалыг социал чергележиишкинниң механизми болур ужурлуг. Оон-биле кады чугаалажышкынарның үндезини: ажыл төлевири болгаш херетлел фондузу ниитизи-биле бүдүрүлгениң сөөлгү түңнелдериниң өзүлдези-биле холбаадыг болурунуң принцивин барымдаалаары боол турар.

Бир эвес ындыг холбаа чок болур болза, бир эвес бүдүрүлге хемчээли кудулап турарының үезинде күш-ажылдың төлевирии 2 катап улгаттырарын негээр болза, ынчан өртектериниң улам-на улгадырындан өске чүү-даа болбас дээрзин угаасылап билир ужурлуг бис. Бо талазы-биле хуулгаазыинныг чүве болбас. Бир эвес барааннарның көвүдээри чокка ажыл төлевирии улгаттырар болза, барааннарның өртектерин администрацияның талазындан кызыгаарлаанындан магазиннериң делгирлери күруглаар, а оон дараазында үе-чадазында акшаның үнезининң база катап улам-на кудулаарын дөмей-ле чайладып шыдавас бис. Ынчангаш бодун-на боду мегелеттинер деп чугаалаарындан өске чүү-даа эвес боол турар ындыг ылчын оюнуң түңнелинде хамыктың мурнунда-ла улуг назылыг кижилер, хөй уруглуг өг-бүлелер, студеитилер, тодаргайлаарга, чаңгыс деңнелге доктааттынган орулгалыг кижилер азы ажыл төлевирин улгаттырарын дорт негеледе-биле «үшта шаап ап» шыдавас кижилер каражадаар апаар-дыр.

Бөгүн бодунуң хуузунда ат-алдарының алгырын азы өске-даа хуузунда ажырымчы эчис сорулгаларны чедип алыр дээш кижилерни ажыл сокгадышкыннары кылырынче, ажылды болур-чогууру-биле экижитпейн-даа, ажыл төлевирлерии улгаттырарынче кижилерни албадап турар кижилериң арын-нүүр чок мөзү-биле, улуска удур политиканы чорудуп, чуртту болгаш ооң бүдүрүлге күчү-шыдалын сандарадырынче, кедизинде барып амыдырал-чурттагланың байдалдарын ам-даа улам баксырадырынче чүткүп турарын улус билип каалтар деп бодап турар мен.

Чазактың сорулгазы чүү боол турарыл дээрге бөгүн боттарывыстың шылаар аргаларывысты боттуу-биле тодарадып көөрү, улус ажылагыйының салым-хүүзү совет кижи бүрүзүнүң амыдыралының байдалдары олардан хамаажыр шиитпирлеттинмээн айтырыларже кижээнгейни мөөнпеп, угландырары болур.

Кол-ла бергелер чүл дээрге, айыттынган хемчеглерни бүдүрүлгениң дыка кудулаашкынының болгаш курлавырларның бүгү хевирлериниң эвээжээзиниң байдалдарында боттандырып чорудар апаарында боол турар. Бөгүн чуртта артыкшылдыг чүүлдер: курлавырлар, акша-төгерик, ажылчын хоолдар-даа чок боол турар. Бисте хуваажыр чүү-даа чок. Ниити күш-биле ол бүгүнү тодарадыр херек: ол болза ынчанмас болзувусса, бистиң аиаа-ла шыдашпайн баарывыс кол чүүл ол-дур, ынчангаш бүгү күштү болгаш акша-хөреңгини шүптүзүп олче салыр ужурлуг бис.

Бистиң программавыста ындыг бирги чергениң соңгаарладып болбас орулгаларның санынга аъш-чемниң болгаш эм-таңның, транспорттуң болгаш энергетиканың айтырыглары база кирип турар. Ол бөлүктү кандыг-ла-бир чылдагаан-биле калбартырының кандыг-даа ораллажышкынары курлавырларның быдааранырына чайлаш чок чедирер, байдалды экижидериниң хуусаалаарын хемчээл чокка үзамлыктырар болза, чогумчалыг түңнелдерни бербес. Бис ындыг байдалды билиринге дыка идегеп турар бис.

Министрлер кабинеди чурттуң ажыл-агый амыдыралының бүгү адырларынче кичээнгей салыр ужурлуг болгаш бодунуң хүн бүрүде ажыл-чорудулгазы-биле ооң мурнунда турар орулгаларны шиитпирлээр апаар болбайн аан. Ынчалза-даа тургустуган байдал угланыышкынны шыңгыызы-биле өскертир, кедилиг орукту шилиир, кижиниң үндезини негелделерин өң чугула чүүл деп көөр кылдыр албадап турар. Ол дээрге программаның утказында кол чүүл боол турар.

Ындыг туруш-биле бис көдээ ажыл-агыйның хереглелдерин хандырары-биле ажылдап турар адырларга, аъш-чемниң, эът-сүттүң үлетпүрүнге эң таарымчалыг, чиигелделиг байдалларны тургузар дээш чүткүп турар бис. Аъш-чемниң айтырыгларын шиитпирлээри-биле бис эң шиитпирлиг хемчеглерни алыр ужурлуг бис.

Ындыг эң чугула сорулгаларны шиитпирлээрде кол күш республикаларга, чер-чер Советтеринге, эң ылаңгыя аъш-чем продуктуларының, оларны кылып үндүрерине херек көдээ ажыл-агый чиг эдиниң дорт бүдүрүкчүлерине онаажыр дээрзин билир керек.

Ол ышкаш транспорттуң болгаш энергетиканың үзүктелнишкин чокка ажылдаарыиче угланган хемчеглерни база көрүп болур сылер. Бо талазы-биле эң-не шыңгыы шиитпирлерни алыр ужурлуг деп ханы бүзүрелге келген бис. Бистн байдал олче албадап турар.

Эштер депутаттар!

Ажыл-агыйжы айтырыгның бадылаашкынның аргазы-биле шиитпирлеттинмези, экономиктиг санаашкыннар керек ындыг адырлары бар. Ындыг адырларны политиктиг демиселдиң кавызындан үндүрген турар ужурлуг. Чугаа болза хамыктың мурнунда саң-хөөнү болгаш акша эргилдезин орталандырарынче, рубльди бижыг туруштуг болдурарынче угланган хемчеглерниң дугайында боол турар. Ол болза кризиске удур бүгү программаның өзээ-дир.

Бөгүн, база-ла 1922 чылда ышкаш, айтырыг мынчаар тургустунган: «Бис рубльди ден-дескн кылып шыдаптар болзувусса, бистиң тиилээнивис ол болур, шыдаавас болзувусса — аштырганывыс ол болур». Янзы-бүрү барааннарны садып алыр аргаиы бээр бижыг туруштуг рубль чок болза, бүдүрүлгеге ндиг беришкини чок болур, ынчангаш экономиканың кудулаашкының соксадыры база экономиканың көдүрлүрүн чедип алыр арга чок апаар. Ынчан акшаның үнезининң кудулаар чоруу үргүлчүлээр.

Бир эвес ол чогуур саң-хөө курлавырлары-биле хандырынмаан болза, чаңгыс-даа чазак ындыг программаны боттандырып шыдавас. Ынчангаш бистер өөрүп четтиришкинге дыка бүзүревейн турган-ла, ол айтырыгны бүгү аргалар-биле шиитпирлээр сорулгалыг бис. Ынчалза-даа кижилерниң ону билип көөрүнге идегеп турар бис.

1 кварталдың түңнелдерин ёзугаар алырга, Эвилел бюджединиң, экономиканы экижиерининг Эвилел фондузунуң, чоннуң социал деткимчезиниң фондузунуң болгаш өске-даа эвилел фондуларының байдалы, үстүнде чугаалааным ышкаш, айыллдыг байдалдыг боол турар. Ол хөөредишкин эвес-тир.

Чазак ындыг байдал-биле эптежип олурбас дээрзин бүгү харыысалга-биле чугаалап тур бис. Ынчалза-даа бис төлевирлерни чүгле албадал ёзузу-биле тыртып ап тургаш, ажыл-херекти орталандырып ап шыдавас бис. Аңаа моөнмөөн хемчеглер болгаш дугуруштунган шиитпирлер херек.

Саң-хөө болгаш акша эргилдези — бистиң туттунар чүүлүвүс ол-дур. Бир эвес ол чайгылып турар болур болза, базымнар бүзүрел чок болур. Ону бижыглаары-биле янзы-бүрү, оон-биле кады күзенчиг эвес хемчеглер негеттинер. Делегейниң-даа, Алачурттуң-даа практиказы олар чокка чүве шиитпирлеттинмезиниң дугайын хереченлеп турар. Бис ол айтырыгны медерелдии-биле ажылып турар бис.

Бистиң чугаалажып көргенивис ону шиитпирлээриниң принципиалдыг ийи хевири турул турар. Оон биргизиниң сорулгазы хүлээп алдынган социал программалар-биле кады күрүнениң бүгү чарыгдалдарын дыка кызырары, бюджет дефицидин чок болдурар төлээде үндүрүглерни бедидери боол турар. Оон-биле чергелештир банк хуузунуң хемчээлин дыка улгаттырар, акша массазын кандыгдаа аргалар-биле кызыгаарлаар, орулгаларны чаңгыс деннелге тудар.

Ооң түңнелинде акшаның үнезининң кудулаары соксаттынган, өртектериниң өзери доктааттынган турар ийик, ынчалза-даа оон-биле кады бүдүрүлге болгаш чон-даа баш муңгаш албааралашкынга таварыжыр, продукция бүдүрери оон-даа улам кызырлыр, кижилериниң ажыл чок чоруу дыка кеңүдээр ийик. Ол ышкаш чоннуң хереглел деңнели база кудулаар ийик. Ооң чижээ делегей практиказында четчир. Бистер ындыг арга-хевирии ажыглап шыдавас бис.

Ийиги хевир болза өртектерни бүрүнү-биле либерализастаавы, чоннуң ажыл төлевириниң болгаш өске-даа орулгаларының шуптузун күш чок болдурарын айтып турар. Өртектериниң болгаш орулгаларының өзүлдезии ажыглавышаан, бюджетти балансылыг болдуруп, аңаа үндезилээш акша эргилдезин деңдески экижидерииге чогуур байдалдарны тургузар кылдыр үндүрүг системазы эде тургустунар апаар.

Ынчалза-даа ол арга-хевир херек кырында акшаның үнезининң кудулаарын күштелдирер болгаш ол бүдүрүлгеге хоралыг салдарын чедирер, кредитти кошкадыр, инвестицияны ажык чок болдурбушаан, чоннуң амыдыралының деңнелинге чаа күш-биле согугну кылыр.

Бистиң кылганывыс боттуг шилип алышкынывыстың орулгазы, оларның чаңгызынга-даа дүшпейн, ол координалдарның аразы-биле эртерии, ол ийи альтернативтиг арга-хевирлерге хамааржыр хемчеглерии холбаштыр чорудары боол турар. Ол дээрге акшаның үнезининң кудулаарын башкарар орук-тур, ынчангаш хөделиишкиннерниң программазында айткан чүүл ындыг оруқче угланган боол турар.

Чүгле улус ажыл-агыйында тургустунган байдалдарны таарымчалыг болгаш шалыпкыны-биле эскереринең үезинде, эрге-чагыргарның болгаш эргелеп башкарылганың бүгү деңнелдериниң хөделиишкиннериниң чаңгыс аай болгаш тодаргай угланыышкынның болурунуң үезинде ону эң эвээш каражка-биле эртип болурун бүгү кижилерниң билиринге идегеп турар мен.

Бо шиитпирлиг угланыышкынга программа чогум кайдыг боттуг хемчеглерни сүмелеп турарыл? Бис хамыктың мурнунда, Эвилелдиң бюджет тургузуунуң дугайын, орулгаларны болгаш чарыгдалдарны Эвилелдиң, республикаларның болгаш чер-чер органнарының аразынга кызыгаарлаарының дугайын болгаш шыңгыы саңхөө база төлевир сагылгачурумунуң дугайын быжыглаар, үзе дугуржуп алыры биске эргежок чугула боол турар.

Чарыгдалдарны эң хөйүбиле кызырар азы оларны чаңгыс деңнелге тудар сорулга-биле Эвилелдиң, республикаларның болгаш регионнарның кварталдар аайыбиле онза бюджеттерин ажылдап кылырының дугайында Россия Федерациязының саналын деткип турар бис. Ол акшаның үнезининң кудулаашкынының байдалында четчири тодаргай боол турар. Социал хереглелдерге чарыгдалдарны акшаландырары-биле холбашкан бюджеттиң камгалаттынган чүүлдери дээр кезектерининң чүгле кызыгаарлаттынган даңзызын ёзугаар өртектериниң өзерин тааржыртыр көөрүн ында айтып турар. Оон артканнарынга акша-хөреңги чүгле алдынган орулгаларны ёзугаар шыңгызы-биле чарыгдаттынар ужурлуг.

Чазак чарыгдалдарны, ооң иштинде шериг чарыгдалдарын кызырарының өске бүгү куплавырларын дилеп тывырынга белен. Биске ол дээрге эң берге айтырыг-дыр, ынчалза-даа ону тыварының аргазын дилээр херек. Бо талазы-биле шериг бүдүрүлгезин өске угланыышкынче шилчидериниң программазын база эде көөр ужурлуг. Республикалар болгаш чер-чер органнарыны боттарының талазындан эң харыысалгалыг чоруун көргүзер болгаш боттарының лимиттеринии хемчээлинден үнмес ужурлуг.

Бөгүн бюджеттиң дефицидин төп банкылар чээли-биле дуглап турар болгаш ол акша эмиссиязының эң улуг дөстериниң бирээзи боол турар болганда, бот-боттарының аразынга дугуржулганы ёзугаар ындыг чээлилерге шыңгыы лимиттерни тургузуп, ону хажык чокка күүседирии хандырары эргежок чугула деп санап турар бис.

Бис шүптүвус хөй-хөй он чылдарның иштинде күрүне харагалзалыга чаңчыгып калган болганывыста, амгы үе кончуг аар-берге боол турардыр. Күрүне үүнү-даа шыдаар болгаш бүгү талазыбиле дузалаар хүлээлгелиг дээрзинге чаңчыккан турган бис. Ынчалза-даа бөгүн бис ындыг шын эвес практикадан ойталаар ужурлуг апарган болгаш амгы Министрлер кабинеди ооң-биле холбашкан удурланыышкыны бодунга алыр ужурга таваржып турар.

Экономиканың хоойлузу хажык чок болур: бир эвес күрүнении акша дузаламчызынга даянган куду өртектерлиг болуруи күзээр, социал программаларга хөй түңнелдерни чарыгдаар дээр болзувусса, — э ол сорулгага бюджеттиң бүгү чарыгдалдарының үштүн ийизинден ажыы үнүп турар — оларны үндүрүглер-биле дугларр херек. Оон еске арга болгаш дөстер чок боол турар. Аңаа холбаштыр программада бижээн бир чүгүла чүүлдү мынчаар тайылбырлаар ужурлуг мен: «1992 чылдан эгелээш, садыг саарылгазындан үндүрүгүнүн реформазын боттандырып чорудар, бараан сатканы дээш үндүрүгнү күш чок болдурар болгаш немээн өртектеи үндүрүгже база акциэтер системазынче шилчиир». Ол сан-хөөнү орталандырып, экижидериие ол үндезии ужур-дузалыг.

Херектиң ужуру болза бюджетти балансылаар болгаш ооң чарыгдаддарын эмиссия-биле акшаландырарын соксадырында боол турар. Ону бир эвес өртектериниң болгаш чоннуң орулгаларының хары үгла өзериибиле кады чайгаар өзер үндезиннер бюджеттиң орулгаларына колдаан таварылгада өртектериниң өскеиниң байдалдарында мынчаар кылып болур. Ол дээрге делегей дуржулгазы-дыр. Ындыг үндезиннер чогум-на ол саарылгадан үндүрүг, сатканыидан үндүрүг, немээн өртектен үндүрүг-дүр.

Чогум-на ооң ужурудан эрткен чылдың төнчүзүнде бараан сатканыидан үндүрүгну доктаатКан болгаш ол шүгүмчүлелдиң ол хире күштүг чалгыын болдурган. Бо херекке мурнундагызы ышкаш бистиң организас чок, чүвени эки билбес чорувусту, частырыгларны болдурганыи, алыксак-чиксек байдалдарның немешкенин миниң чугаалаар ужурлуг мен. Ындыг үндүрүг каяа, канчаар база чүге тыптып келгенна? Мында бо залга тывылган. Мурнунда дыка хөй кижилерниң чугаалап турганы ышкаш, чаа пенсияларга болгаш нелерге дузалаарына чарыгдаар акша чок дээрзи билдингир апаарга тыптып келген. Ооң соонда ону күш чок болдурар азы үлээр бе деп айтырыг туруп келген.

Үлежир деп шиитпирлээн. Канчаар? Кым-на хөй болгаш улам улуг өртектиг этти садып алырыл, ол ону төлээр болзун деп шиитпирлээн турган. Моон алгаш көөрге, садып алган бараанның өртээнин хуулары-биле ону ажыглаары-биле тодараткан оске кижилерден аңгыда, бүгү хереглекчилерден үндүрүг тыртары көрдүнген. Ону боттандырары-биле үндүрүг онаавас ужурлуг социал ужур-дузалыг бараанныи болгаш хүн бүрүде ачы-дуза чедирининң хевирлериниң даңзызын тургузарын республикаларга дааскан турган. Ынчалза-даа кымның озалдааның, бараанарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң ындыг бөлүүн кымның тургусканын, ооң бәрын, оон чогун илередир үжурлуг. ССРЭ-ниң Садыг министертсвозунуң айтыышкынын ёзугаар садыг черлериие өртектерни үндүрүглерни каттыштыр тодарадырының орнунга ону кассага бараан бүрүзүиге онааштыр санап эгелээн. Ооң соонда чиик эвесдаа болза, ону дораан-на эдер ужурга таварышкан. Ынчалза-даа мен бөгүн өске айтырыгны кижилерниң билген турарын чедип алыксап тур мен: бис бир эвес рубльди быжыглаары, дефицитти ажып эртерии, хоозун саазынчыгаштарның агымын соксадырын күзээр дээр болзувусса, чогум-на ындыг хевирлиг үндүрүг биске херек боол турар.

Чогум-на ооң ужурудан бис арыг орулгалардан болгаш чамдык өске-даа кавылдаларны үндүрүгнү көскүзү-биле эвээжедирии, бараан сатканыидан үндүрүгнү немештирген өртектен ооңбиле дөмей хевирлиг үндүрүг-биле, а саарылгадан үндүрүгнү — акцизтер-биле солуур деп турар бис. Үндүрүглер онаар ужурлуг арыг болгаш өске-даа орулгаларны, бүдүрүлгелерии, акцияларны садып алырына болгаш ол сорулгага ажыглаары-биле бээр чээлилерни төлээрииге тускай үндүрген акша-хөреңгини ажыл төлевириниден казыыр. Өскээр чугаалааргa, Европаның хөгжээн чурттарының хөй кезиинде хүлээп алдынган үндүрүг системазыиче шилчиир, үндүрүгнү хөй кезиии кым-на хөй хереглеп турарыл, оларга онаары ол боол турар. Оон аңгыда, бир эвес өртектер, а оларның-биле кады бюджеттиң чарыгдалдары улам-на өзер болза, ол орулгалардан кирер акша өртектериин өзериибиле кады база үлгадыр апаар. Ол чорук бюджеттиң балансылаар болгаш чоннуң социал деткимчезиин программазын боттандырып чорудар акша-хөреңгини алыр арганы бээр. Оон ачызында бюджет системазынга акшаның үнезииин кудулаарынга удур чайгаар хөделириинің механизми тургустунар.

Эштер депутаттар! Ол ышкаш даштыкы капиталды киириштиреринің айтырыгларын бистиң канчаар көрүп турарывысты иледирии эргежок чугула деп санап турар мен. Херек кырында алыр болза, бо талазы-биле дыка эвээш ажыл кылдынган, ынчалза-даа аиаа-ла шүүгаазынынын иштинде чүс-чүс даштыкы гостиниңалар, мүн-мүң автосервис төптери, ресторанар болгаш кафелер тургустунар болза, бистиң кайывыска багай болур деп? Бис күчүлүг аъш-чем болгаш медицина-даа үлетпүрүнүң тургустунарын сонуургавайн турар бис бе? Ол бүгүнү эң кыска үеиие иштинде кылыптып болур болгай. Ооң үлегер-чижээн көөр дээш ырап чораан херээ чок.

Бисте үлетпүр артынчыларын төгер черлерде эң үнелиг муң-мүң тонна продуктулары үреляп чыдар, миллион-миллион кубометр ыяш ирип турар, ол бүгү курлавырлар дыка чедишпейн турар үеде чурт демир-дес артынчылары-биле шыптынган боол турар. Бистиң боттарывыстын оларны ажыглаар аргавыстын, техниканың болгаш технологияның чогун, күш четпезивисти, ол бүгүнүн ээзии болур угаанмедерелдиң одунмааның дорту-биле, ажыы-биле дорт чугаалаар херек. А олар ийи талага ажыктыг байдалдарыбиле белеи чүүлдер боол турар. Ынчаар болза төрээн черии сатканы ол болур бе? Чок, ындыг эвес, ол бо таварылгада оон амы-тыныи камгалап алыры-дыр. Ол дугайында эрги бодалдарны соксаткаш, калбаа-биле, мергежилдиг хөделириикиң үезии келгенинге ханызы-биле бүзүрээр бис.

Ам, адактың сөөлүнде, онза чугула кичээнгейни угландырар ужурлуг чүүл бар. Ол программада болгаш чазактың ажыл-чорудулгазының бодунга-даа кол чүүл боол турары тодаргай. Чугаа болза республикалар-биле кадыы хөделиишкиннериниң дугайында боол турар. Оларның-биле харылзаалардың чаа хевириниң дугайы боол турар.

Министрлер кабинединиң чаа составы төптүн мурнунда турганы ышкаш, ынчаар артып болбазын тергиин экя билип турар. Ынчангаш бистиң-ривыстың аравыска харылзаалариы херек кырында оскертир херек.

Амгы үеиің байдалдарында экономиканы үштап-башкарарының системазы Эвилелдиң күрүне тургузуунга республикаларның чаа ролюнга, төп-биле федерацияның субъектилериниң аразынга бүрүи эргелерии ниити сонуургалдарны ёзугаар таарымчалыг хуваарынга үндезилеттинер ужурлуун Министрлер кабинеди программаны ажылдап кылырының үезинде барымдаалап көрген.

Ооң ужурундан программада чүртту кризистен үндүрер талазы-биле каттышкан демиг хөделиишкиннерни кылыры көрдүнген болгаш, ол чорук сөөлгү түңнелдерни чедип алырының чайлаш чок негелдези боол турар. Ол программаны чаартынган федерацияның бүгү субъектилериниң ажыл-чорудулгазын аңаа таарыштыр боттандырарының кандыг-ла-бир схемазы кылдыр көрүп болбас. Кризиске удур хемчеглерни боттандырып чорударының эң улуг үлүү онзажып турар республикалар оларны чүртта болгаш боттарының девискээрлериидеда тургустунган херек кырында экономиктиг болгаш ниитилел-политиктиг байдалдарны ёзугаар, оларны барымдаалап чорудар апаарын хүлээп көрүп турар бис.

Бүгү-ле чүүлдерни төштен айтыышкынны ёзугаар кылырын ораалдажырының ажыы чок болгаш хоралыг болур. Программаны боттандырары чорударының политиказын болгаш практиказын удуртуп-башкарары, бүгү чурттуң хемчээлинге ону боттуу-биле организастаары, улус ажылагыйын кадыг-ла бир тургузары шыдаттынмас-даа болза, бүгү айтыышкыннар ындыг болуру билдингир. Чазак чери республикаларның аңаа тывысканы чогум-на ындыг бүрүи эргелериниң хемчээли-биле дээштиг болгаш шиитпирлиниби-ле хөделир сорулгалыг.

Чогум-на ооң ужурундан мен бүгү-ле үндезин айтырыларны шиитпирлээрде бис республикалар-биле дугуруштунган шиитпирлерии ёзугаар кылыр апаарывысты катап-катап онзалап айтыры бодумнуң хүлээлгем деп санап турар мен.

Ооң аңгыда бис керээге ат салырына чедир ийнги түңнелди үндүрериие кордап турарывысты ажыы-биле чугаалап каайн. Программага капсырылдаже кичээнгейни салып көрүүлер. Ында чаа дугуржулгаларның бүдүн чыңдызы бар. Кандыг-ла-бир кижилерниң боттарын тогуунун, ажының-хорадаар болгаш Министрлер кабинединиң кежигүннериие хууда таарыштас чоруу бистериің боттарывыска үткүштүр базынар кылырывыска база катап шаптыктаар апаар бе.

Программа кандыг-даа кайгамчык чаагай болур болза, ону Дээди Советтиң, хөй-ниитиниң күштериниң калбак деткимчезин албаан шаанда, кандыг-даа чазак боттандырып шыдавас болур. Бис ындыг деткимчеге идегеп турар бис, ынчалза-даа үүгаа ролюнга, төп-биле федерацияның субъектилериниң аразынга бүрүи эргелерии ниити сонуургалдарны ёзугаар таарымчалыг хуваарынга үндезилеттинер ужурлуг.

Амгы үеде кол-ла чүүл — хамааты бүрүзүнүң бүдүрүкчүлүг ажылдаары, харыысалгазының бедик чергелии боол турар. Бистер фабрикалар болгаш эвводтар, домналар болгаш шахталар, электростанциялары болгаш транспорт долу күш-биле ажылдап эгелезин дээш, кижилериниң ажылдаарынга идиг бериишкини болгаш даартагы хүнге идегели көстүп келзин дээш, болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылыр ужурлуг бис.

Министрлер кабинеди улустуу, хөй-ниити организацияларын болгаш шимчээшкиниер-биле кадыы ажылдаарынга база чеп-шээрештинген шиитпирлерии дилеп тывырынга ажык боол турар. Бистиң алганывыс боттуг саналдар болгаш эдилгелер хүлээп алдынар-даа апаар. Оларны бистиң парламентиге бо программаны дыннап, чугаалажып көөрүнүң үезинде алырывыс саналдар болгаш эдилгелер база ындыг болур.

Амгы үеде кол-ла чүүл — хамааты бүрүзүнүң бүдүрүкчүлүг ажылдаары, харыысалгазының бедик чергелии боол турар. Бистер фабрикалар болгаш эвводтар, домналар болгаш шахталар, электростанциялары болгаш транспорт долу күш-биле ажылдап эгелезин дээш, кижилериниң ажылдаарынга идиг бериишкини болгаш даартагы хүнге идегели көстүп келзин дээш, болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылыр ужурлуг бис.

Министрлер кабинеди улустуу, хөй-ниити организацияларын болгаш шимчээшкиниер-биле кадыы ажылдаарынга база чеп-шээрештинген шиитпирлерии дилеп тывырынга ажык боол турар. Бистиң алганывыс

ДЕТКИЖЭЭЛИ

Бистиң Бажың-Алаак кодээ Культура бажыңының чанында улусчу театр ажылдап эгелээниинден бээр чаа-ла чыл ажып турар. Бо кыска ениң аштинде чоонуң мурнугa элээн каш щилерни көргүстүвүс. Тыванын улустун чогаалчызы К.-Э. Кудажының «Дуйнүк», Сергей Пюрбююң «Ачылыг салчаашкын», аныяк драматургтар Чылгычы Ондарның «Эрги сорбулар», Шаңгыр-оол Суванның «Үрезинин үнүжү» деп шиилерин Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Монгүн-Тайга, Улуг-Хем районнарның суурларынга көргүскүлээн бис. Улусчу театрда салым-чаяанныг бот-тывынгыр артистер бар. Оларга Орлан-оол Ондар, Роберт Монгуш, Галина Монгуш, Елизавета Ондар, Михаил Монгуш, Лидия Түлуш дээш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Амгы үеде Көжелдей Монгуштуң «Мунгарава, авай» деп шиизин тургузуп турар бис. Улусчу театр районнуң культура килдизинге бодунуң ажылдап алганы акша-төгериил киирип турар. Эрткен чылын культура килдизинин агар санынче 1200 рубльди киирер планныг турган болзувусса, 1300 рубльди киирдивис. Бо дээрге Бажын-Алаак кодээ Культура бажыңының ажыл-ижиниң үгле чаңгыс талазы-дыр. Ында чоруп турар ажыл дыка делгем болгаш чонуң хостуг үезин организастаарынга дыка улуг идиглиг.

1990 чылда Чөөн-Хемчик районда культура бажыңнарының аразынга чарлаттынган социалистиг чарышка бистиң Культура бажыңы тиилекчи боон, бирги черже үнүп, культура бажыңнарының аразында шилчип чоруур. Кызыл тукбиле шаңнаткан. Культура бажыңының коллективиниң ыңдыг чедиишкиннеринде оон директору аныяк коммунист Галина Дүмен-ооловна Монгуштуң киирип турар күжеиййшкини улуг. Танцы, ыры, спорт болгүмнери дээш, оске-даа болгүмнериниң ажылдап турарын санап тургашда-даа канчаар, Культура бажыңының шупту ажылдакчыларының хайдыкшылдыын, чонга бараан болур дээш чүү хире карак кызыл ажылдап турарын, аңаа кирип келгеш-ле, ким-даа дораан эскерип каар. Оон ишти кезээде арыгсилиг, чырык, чылыг.

Мен бо чүүлүмге дараазында айтырыгны кодүрүксеп тур мен. Кайы-даа суурнуң Культура бажыңының ажылдаар болза, материалдыг баазага-даа, уран чүүлгедаа хамаарышкан айтырыглыры шиитпирлеп болур.

Мээң бо кодүргеи айтырыымга хамаарыштыр культура ажылдакчыларының бодалдары кандыг ирги? Чугаалажып, деткижип көрээлицер.

Саая ТАСПАЙ.
Улусчу театрның режиссёру.

ЧАЛЧЫТТЫНА БЭЭРГЕ...

Каа-Хем районда Бүрен-Хем суурнуң Енисейская кудумчузунуң 8 дугаар бажыңында чурттап турар С. Б. Иргиттиң «Бурунгаар» совхозтуң директору А. Х. Монгушка хамаарыштыр «Шын» солуннуң редакциязынче чоруткан чагаазынга харыыны Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы А. С. Нурзет чоруткан, Артаа Сендиевич ында мынчаар айытkан: бирээде, чагаанның автору С. Б. Иргит штат кызырлыышкынынга таварышпаан, а совхозта мал эмнээр черниң аптеказында от салып, аштакчылап турар. Ийнде, «Тиилелге» совхозтуң хойжузу турган Т. Баавылды «Бурунгаар» совхозче көжүрбээн. Ол амгы үеде Кызыл районнуң Черби суурда көжүп чеде берген, ында школада таңныылдап, ол школаның өшкүлерин кадарып турар. Үште, чагаанның автору С. Б. Иргиттиң ашаа совхоз конторазынга эзирик чедип келгеш, чалчыттының туруп бээрге, совхоз директору А. Х. Монгуш ону холу-биле туткаш, конторадан үндүрүпкени шын.

НОМЧУКЧУ БОЛГАШ СОЛУН

Чагаалар изи-биле

БЭЭР БОЛГАН ДИЛЕГНИ ХАНДЫРАРЫН АЛАЛАН

Бистиң солуннуң редакциязынга Бай-Тайга районнуң тоовү Тээли суурдан чагаа келген. Оон автору АҮК-түң ажыл-агыйлар аразында колонказында автокран башкарыкчызы, коммунист Айваза Арылдаевич Күжүгет. Оон олуруп турар эрги бажыңының чыпшыр чанында уруглар ойнаар чер, арыгланыр бажың, херим, кажаа чок кылдыр чурулга школазының чаа тудуун тудуп эгелээнин, 2 мун рубльди чээли кылдыр алзадаа, олуруп турар бичии бажыңын алгыды тудар арга чок болуп турарын хомудап бижээн. Дуза көргүзерин дилээн чагааны алгаш, Бай-Тайгага барып, авторга ужуражып хынап көрдүм. Чагаада айытkан чүүлдер долузу-биле бадыткаттынган.

А. А. Күжүгет коллективинде 10 чыл ажылдап, өг-бүлезиниң херээжен ээзи, садыгжы Бела Владимировна-биле 2-ден 10 харга чедир 5 уругларны ажыктыг шолуг 6 дөрбелчин метр чаңгыс өрээл казанак бажында азырап, кижизидип орар. Оруң салыр чер чогуудан чамдыкы шала кырында хонар. Оларның ол бажыңының чанында чыпшыр ийи каът бажың бедип үнген. Бажың чанында шолдуг эжелеп алган. Негелде чөптүг. Аңда чаа тудуг эгелээринiң мурнунда, ону бускаш, өг-бүлеин аңгы бажың-биле хандырар турган. Алган чээлизи-биле бичии бажыңын улгаттырып алыр аргазын ышкынган. Ук өг-бүлениң ады бажың алыр оочурнуң 40 дугаарында турар. Ону маналарынга хөй чыл негеттинер.

А. А. Күжүгеттиң ажылдап турары АКМК-ның начальныгы Николай Седенович Салчакка бо айтырыгны тургузарымга, коллективтиң ажыл-агый аргазы-биле тудар бажыңындан бирги ээлчеге чурттаар бажыңны бээрин аазаан.

Ол-ла Тээли суурда № 3 ортумак школаның ажылчыны Хередлии Бичe-оолович Хертектиң олурган бажыны бо чылдың январь 22-де өрттенгении, оон өг-бүлезинин 8 кежигүнү 12 дөрбелчин метр шолдуг казанакта сыңмаражып чурттап орарын, 4 өөреникчи уругларының өөредилгези суларааның, айтырыгны тургузарга удуртукчулар тоон көрбээнин хомудап бижээн.

Редакциянын даалгазын ёзугаар аңда чедер, хынаар ужурга таварыштым. Өг-бүле сыңчыр, башкарлар арга чок чөгенчиг казанакта ам үш ай хире чурттап орары шын болду. Оларны делгем чуртталга шолуг-биле дарый хандырар дугайында дилегни совхозта херээженнер чөвүлелиниң хостаткан даргазы С. М. Чедер-оол шагда-ла тургускан. Х. Б. Хертек болу билдирикиинни киирген. Районнуң удуртукчуларынга база барган.

Бажың-балгат үлээр комиссиянын удуртукчузу Тээли суур Советиниң даргазы Салбак Хомус-ооловна Допулга ужуражып, авторнуң негелдезинге дорт харыы бээрин диледим. Советтиң девискээринде 357 өреге бажың оочурунда турар. Оон даңзызын көскү черде парлаш, аскан. Чуртталга хообулзугунуң негелдезини ёзугаар мурнады алыр эргелиг 18 өг-бүленин аразында бажыңы өрттенген Х. Б. Хертектиң адын киирген. Хамааты Хертекке эрги делгем бажын бээрге өйталаан. Бирээзинге ийи аал ишти чурттаар 10 бажың бо чылын ажыглалга кирер. Өрт айылынга таварышкан өг-бүленин дилээн барымдаалаш, чаа бажыны бээрин суур Советинин даргазы С. Х. Допул аазады. Оон күүселдези редакцияның контролюнга артар.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр).

Чагаа парлаттынмаза-даа

ЧЕТПЕСТЕРНИ ЧҮГЕ ЭСКЕРБЭ ЭНИЛ?

Чурттакчыларның негелде, хомудалдары

«Бистер бо бажыңче 1987 чылдың декабрьда көжүп кирдивис. Ынчалза-даа өөрүшкүвүс дораан өшкен. Бажың дыка соок болган. Ол кыштан эгелеп, даргалар кабинеттери бакылап эгелей бердивис. Баштайгы чылы черле соок болур... Аазаашкыннар ынчаар эгелээн». Бо каш одурутну Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунуң 2/1 дугаарлыг бажыңының 80-ги квартиразында чурттап орар Лариса Саңгы-Бадраның чагаазындан алган. Бо аныяк не чагаазын редакцияга боду эккеп берген. Ону кармактап алгаш, ол өг-бүлеге четтим, бардым. Кире бергеште, ол квартираның шык, соок байдалын дораан эскердим. Бажыңын эр ээзи, «Кызыл үлетпүр» тудуг эргелелиниң тудугжузу Александр Саңгы-Бадра өрээлдерин көргүстү.

— Ажы-төлүвүс бичии, чаш. Бис-даа канчаар, улуг улус аан. Уругларывыска бергедир. Үргүлүү аарыыр-дырлар. Баштай дыка өөрүп турган бис. Ам бо-дур: өрээлдер ишти шык, соок. Азыг бүрүзу хыраалай бергилээп. Оон уламыдан ханалар ушгары шыгып өткеш, чоорту калбарып бар чыдар. Дамдылаар-дыр. Борбак-борбак дамдылар чыглы бээоге удур аштап ап тур бис. Удуртукчуларга, оон иштинде депутаттарга чораан бис. Херекке албас-тыр — деп, Александр Демьянович хомудалын чажырбады. Шак мындыг бодалды үгле ол эвес, а оске-даа чурттакчылар илередип турдулар. Бир-тээ, ол бажың «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынынга хамаарыжыр болганда, чурттакчылар барык үш чыл ажыг үе дургузунда чаргыладжып келгеш, ол каттыжыышкынның, чурталга-ажыглал конторазының толээлекчилери, депутат-биле ужуражылга кылырын чедип алган.

Ол ужуражылга чоокта чаа болуп эрткен. Аңаа барык дөртен хире өг-бүле кириштп.

Бо бажыңны ажыглалга кириптери билек, аңаа чурттаар эрге алган өг-бүлелер чурттаарынга таарымчалыг бүгү-ле чүүлдери бар чаа квартираларже өөрүшкүманнайлыг көжүп алганнар. Багай-ла чүве — оларга ордер бербээнин. Чурттакчылар барык шупту «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының бүгү-ле эргелелдеринiң, организацияларының төлээлекчилери болганда, ордерни чоорту берипгер боор деп идегээнер. Ынчалза-даа ындыг үве болбаан. Сөөлүнде барып ук бажыңны общежитие кылдыр адай берген. Бо чүл, удуртукчуларның кажар базымы бе? Азы улусту анаала мегелээр дээн сеткили бе? Чогум-на бо айтырыглар чурттакчыларның удуртукчуларбиле ужуражылга хуралынга чидни-биле тургуступ турду. «Бир эвес бажыңны общежитие кылдыр туткан деп билген болзувусса, ынаар көшпейн эрги оран-сававыска олурар турган бис» деп, хуралга сөс алган чурттакчы бүрүзү чугаалап, амгы байдалының бергезинге хамаарыштыр хомудаан сеткилин илередип, бажыңны дораан септээр, чылыглаар талазыбиле негелдеш салып турдулар.

Чурттакчыларның ол негелделери кончуг чөптүг. Олар ону үгле бо чылын эвес, а олче көжүп алган айындан эгелээш-ле ол дугайында негелде, хомудалды кылып турган. Ынчалза-даа оларга каттыжыышкынының начальныгының оралакчызы В. К. Купин-даа, хөй адырлыг чуртталга-коммуналажыл-агыйының ажылдакчылары-даа, адак соонда ССРЭ-ниң улус депутады С. В. Стрелавин-даа дыргак каразы дег дуза көргүспээнер. Оларның чамдык квартираларга, крыша иштинге чурттакчыларның караан чаап, хол дашты-биле кылдыртып каан эвээш-биче ажылын санаваска, ында чүүдаа кылдыымаанын ынча дээр, олардан ынчаар негээр апаар.

Ол чурталга бажыңында чурттап эрге алган өг-бүлелер чурттаарынга таарымчалыг бүгү-ле чүүлдери бар чаа квартираларже өөрүшкүманнайлыг көжүп алганнар. Багай-ла чүве — оларга ордер бербээнин. Чурттакчылар барык шупту «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының бүгү-ле эргелелдеринiң, организацияларының төлээлекчилери болганда, ордерни чоорту берипгер боор деп идегээнер. Ынчалза-даа ындыг үве болбаан. Сөөлүнде барып ук бажыңны общежитие кылдыр адай берген. Бо чүл, удуртукчуларның кажар базымы бе? Азы улусту анаала мегелээр дээн сеткили бе? Чогум-на бо айтырыглар чурттакчыларның удуртукчуларбиле ужуражылга хуралынга чидни-биле тургуступ турду. «Бир эвес бажыңны общежитие кылдыр туткан деп билген болзувусса, ынаар көшпейн эрги оран-сававыска олурар турган бис» деп, хуралга сөс алган чурттакчы бүрүзү чугаалап, амгы байдалының бергезинге хамаарыштыр хомудаан сеткилин илередип, бажыңны дораан септээр, чылыглаар талазыбиле негелдеш салып турдулар.

Чурттакчыларның ол негелделери кончуг чөптүг. Олар ону үгле бо чылын эвес, а олче көжүп алган айындан эгелээш-ле ол дугайында негелде, хомудалды кылып турган. Ынчалза-даа оларга каттыжыышкынының начальныгының оралакчызы В. К. Купин-даа, хөй адырлыг чуртталга-коммуналажыл-агыйының ажылдакчылары-даа, адак соонда ССРЭ-ниң улус депутады С. В. Стрелавин-да дыргак каразы дег дуза көргүспээнер. Оларның чамдык квартираларга, крыша иштинге чурттакчыларның караан чаап, хол дашты-биле кылдыртып каан эвээш-биче ажылын санаваска, ында чүүдаа кылдыымаанын ынча дээр, олардан ынчаар негээр апаар.

Ол чурталга бажыңында байдал ындыг берге турда, аңаа ужуражылга хуралга, В. К. Купин, кол инженер М. А. Кыргыс келбедя. В. И. Остапешти аарып турар диштилер. А чүгле каттышкан профэвилел комитединиң даргазы В. Ч.-Д. Салчак кириштп. Шуут-ла чөгел төнгеш, барып-барып ССРЭ-ниң улус депутады кижи боорга, чурттакчылар С. В. Стрелавинге чаңгыс эвес удаа чораан, дилегни кылган, хомудалын чугаалаан. Ынчалза-даа Сергей Васильевич оларга кандыгдаа дуза чедирбээн, аңаа-ла дыңнангыр эвес, күүседикчи сеткил чок чоруун көргүскен. Улус депутадынга хомудаан сеткилин Лариса Саңгы-Бадра редакцияга бижээн чагаазында илеретken, ол-ла бодалды ол бажыңның чурттакчызы Е. А. Бродницкая чугаалап, хурал үезинде мецээ ийи-даа сагындырды. Соңгулдалар бүдүүзүнде хоорайжыларга хөй-ле аазаашкыннар қылып-кылып, ам кээп кижилериниң негелдезинге хындүүг депутадывыстың аазаашкын-биле кызыгаарланып артканын улуска чүү деп тайылбырлаар, канчаар бижиир бис. Айтырыгны бодунаан чайлатканы ол эвес бе? Олдур, шуут-ла дорту-биле ынча дээр апаар. А шынында, Сергей Васильевичиниң программазында аныяк не херээжеиннер, түдүг дугайында айтырыглар база бар, ону көрдүм, ноомудум. А бо бажыңда аныяк өг-бүлелер эвээш эвес.

Ужуражылга хурал болурунуң бүдүүзүнде хүннерде ол бажыңның байдалын, чамдык квартираларны Кызыл хоорайның күрархитектура түдүг контролюнуң улуг инспектору Л. Н. Голик, «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының каттышкан профэвилел комитединиң даргазы В. Ч-Д. Салчак, хоорайның санитар-эпидемиология станциязының кол эмчизиниң оралакчызы В. И. Назарова, Тыва АССР-ниң Эртем болгаш ооредилге черлериниң айтырыгларының талазы-биле күрүне комитединиң улуг специализи, Кызыл хоорай Советиниң депутады С. Д. Монгуш олар хынап көрген. Оон түнелиизе септээр, чылыглаар, сыскыыр, подвалды арыглаар, аштаар, куртадыр дээш, ажыл-ла хөй болган. А оон кадында «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының удуртукчуларын бо бажыңны общежитие кылдыр хевээр арттырар бе, азы аңаа чуртталарга бажыны кылып алыр бе дээш ийи айтырыгны чурттакчыларга салып, ону шиитпирлеп көөрүн негээн. Ийи, бир өрээлдиг квартираларда чурттап олурар хөй уругларлыг өг-бүлелериниң байдалын чугаалажып, ону хуралга сайгарып көргеш, оларны чуртталарга шөлүн улгаттырып алырының ээлчээнге (ажылдап турар черинiң азыы-биле) хевээр арттырбышаан, бо бажыңны чурталга бажыны кылыр деп түүнел үндүрген. А чылдыдыга системазын эде көөр, крыша иштинге септелге чорудар, панельдер аразында хос черлерни сыскыыр, чылыглаар ажылдарны август 1-ге, а подвал иштин арыглап, куртадырын май 1-ге чедир доозарын шиитпирлээн нёгелде чагаанны хүлээп алган. Ону республиканың тудуг каттыжыышкынының удуртукчуларынга адрестээн. Септелге ажылдары чоруп турар үеде ону контрольдаар чурттакчыларның дөрт кижи составтыг комиссиязын тургускан.

Ам үш чыл ажыг үеже катап эглип көрээл. Беш каът бажың, 80 өг-бүле чурттаар. Бүгү боду калбак панельден бүткен. Оон өрээлдери делгем, чырык. А ол хирезинде чамдык квартиралар (оларның саны эвээш эвес) чүге соок болганыл? Ам мырыңай чурттаар арга чок апар чыдарыл? Ол бажыңны тудуп тургаш оон шынарынче чүге сагыш салбааныл, ону ажыглалга киирипкенде хүлээп адыкчы түрлүг комиссия чүге ол бүгү четпестерни эскербээнил? Эргилдир болап орарга, айтырыглар эндерлип-ле кээр-дир. Аңаа долу харыны, ол бажыңны туттурган, ажыглалга киирген, коллуунда-ла бодунуң тудуг салбырларынын төлээлекчилерин көжүрген улуг организация — «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының харыысалгалыг удуртукчулары бээр апаарлар.

Чурттакчыларның негелделиг чагаазын депутат С. Д. Монгуш үш хоолгалыг кылдыр белеткээш, оон бирээзин В. К. Купинге аппарып берген А. Виктор Кириллович бодунуң ээлчээнде мынча дээн: «Чурттаар оран-бажың ажыглалының конторазы чүү, кайы хире хемчээлдиг ажыл кылырының нарядын тургускаш эккеп берзин, оон соонда каттыжыышкынның техниктиг чөвүлелинге чугаалажыр бис». Сергей Дадар-оолович Куцииге оон соонда база барган, айтырыы сайгартынмаан, хевээр чыткан. А хүннер эртип, ай төнер деп бар чыдар.

Адак соонда «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының начальныгының хүлээдезинiң шиитпирлеттинин тураР. Подъездилерде септелгении кылган. Бажыңның крышазының иштинде кылыр ажылдарга чарыгдаар хөреңгини тыптынып турар. Каттыжыышкының чамдык организацияларының эргезинче шылчидер дээн негелде-биле чөпшээрешкен. А бир эвес хооркүүскем оон ойталап каар болза, аңаа септелгеш чурттаар орап-бажың ажыглалының конторазы кылыр апаар».

Хемчеглер алдынып турар болганда, ол бажыңга септелге кылыр ажылдар чогуур, хуусаазында боттаны бээрinге идеген артаал.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

Чугаалажып көрээлицер

ЧОГААДЫКЧЫ ЁЗУ-БИЛЕ

Омскиниң чурттакчызы конструктор мергежилдиг Б. М. Меняйло буттары бастынмас мунчураар аарыгга таварышкан сөөлүнде бодунуң эжи Ь. А. Грехневбиле кады инвалидтер ажыглаар тергежигештп чогааткан. Ол тергежилгеш эмчилер бедиңиээн.

ЧУРУКТА: конструкторлар В. А. Грехнев, В. М. Меняйло.

А. КОСИЦИННИҢ фотозу.

(СЭТА).

ЧАҢГЫС ХҮННҮҢ ТҮҢНЕЛИ-ДИР

Бо чылдың апрель 11-де «Шынның» корреспондентизи К. Оюннуң «Азырадыкчылар болгаш чемгеримкчилер» деп чүүлү парлаттынган. Ону номчуп, сайгарып бодап орарга, ол үгле чаңгыс хүннүң садыглаашкынының херечизидир. А ол ажылчын хандырылга килдизи тургустунгандан бээр та чеже хире бараан ажылчыннарга четпейн, арада эзилген үве. Ийе, шак ындыг чүүлдерни болдурбас ужурлуг албан черлериниң даргаларының аксынга тудуп келгенинден, кезээде ол бүгүнүң чажыт артып турганы ол. Бо-ла бүгүнү кандыг-бир комиссия азы ОБХСС, КАК-даа дижик, тудуп илередип турза-даа, үстүнге четкеш, ол-ла хевээр ыыт чок баар.

Хөйүн караа көскү, кулаа дыыжы болдур эвеспе. Грузияже белеткенип турган 2 контейнерни тодаргай фактылар-биле тудуп алза-даа, оон түнели үнмейн барды. Сөөлүнде сонуургаарымга, ол-ла чүзүү-биле чоруй барган. Хайыракан суурда чурттап орар Любовь Кочеткова Саян артында бир хоорайда чаагайжыды туттунган бажыңны шагдала алган. Ол бажында чурттадып каан улустан база дадывыр ап турар. А боду ажылчын хандырылганын азыралыдан үнүп чадашкан. Ол база күрүнениң бүгү материалы-биле улуг демир гаражты дуңзааладып кылдыргаш, машинаның артык кезектерин четчир кылдыр курлавырлаан. Аъш-чемни, эт-септи чежени-даа контеймерлеп чорутканын көргеп кижилер чугаалажып турардар Ажылчын хандырылга килдизинiң даргалары оны өршээп турары магатчок.

Мыя бо үстүнде чижектен-не бистиң чонуңуң база удуртукчуларывыстың эмин эрттир хүндүлээчели азы кортуу, шиитпир, туруш чогу улам-на тодарап келир. Моон алгаш көөрге, черле кандыг-даа адырда социал чөптүг чорук чок деп чүвениң мунгаранчыын. Кат-чимис, балык-байланны-даа өйлеп чыып алыр чаагай чаңчылдыг чораан бис. Бараансарааның экизин, аъш-чемнин амданныын кымнар чооглап, оон дөзүнде кандыг кижилер олуруп турарын ожаап көөр болза эки. Ындыг черлерге ак сеткилдиг кижилерни ажылдадыры күзенчиг-дир. Ол чүүлге хамаарыштыр мээн бодалым, саналым мындыг.

Нина СЕРЕНОТ.
Башкы.

Улуг-Хем район.

Чылыг сөс

ЧОРГААРЛАНЫР БИС

Мээң кырган-ачамны Монгуш Кочукаевич Сагаан дээр. Ол чоокта чаа 73 харлады. Кырган-авам-биле кады барык бүгү назынында малчыннап келдилер. Инекти, чылгыны, шээр малды-даа кадардылар. Оларның эки ажылын чону, чазак бедии-биле үнелээн. Кырган-ачам Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниг, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдыг. Херек демдектерлиг. Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинге баар путёвка-биле база оон медалы-биле шаңнаткан. Хүндүлел бижиктери-ле хөй.

Монгуш Кочукаевич 1978 чылда пенсияже үзе-даа, оон соонда безии оң чыл дургузунда ажыллады. Кырган-авам биле кырган-ачам тос уругунуң ада-шези. Оларның аразында кымны чок дээр боор. Ам үшкү салгал өзүп олурар. Кырганнарым кайызы-даа күш-ажылга ынак. Ынчангаш бистн база аңаа ооредип, чаңчыктырып келген. Каяа-даа чораан, чүү-даа кылып тургаш, оларның ат-алдарын бодап чоруур бис.

Нонна САГААН.
Новосибирск.

Фестивальче чалалга

1991 чылдың апрель 27-де 14 шакта В. Ш. Кок-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга республиканың хылдыг хөгжүм ансамбльдериниң болгаш рок-белүктериниң «Тыва аялгалар-91» деп көрүлге-конкурузу болур

Чөөн-Хемчик районнуң **«Чеден».**
Тес-Хем районнуң **«Хаяа».**
Барыын-Хемчик районнуң **«Чеди-Хаан».**
Өвүр районнуң **«Ангырак».**
Улуг-Хем районнуң **«Уран».**
Монгүн-Тайга районнуң **«Моген-Бүрен».**
Бай-Тайга районнуң **«Чаңгы».**
Кызылдың уран чүүл училищезиниң **«Интернат».**
Кызыл хоорайның культура килдизинiң ансамбли.
Эрзин районнуң **«Хуваанак».**

Апрель 28-те 14 шакта В. Ш. Кок-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга түнел концерт болур. **Билеттерни Ленин кудумчузунуң № 15 бажыңда методтөпте садып турар.**

Оргкомитет.

ЧАРЛААЛДАР ҮЕЗҮ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АПРЕЛЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ-ниң медээлери. 9.20 Мультфильмнер. 9.55 «Чер — бүтүлениң». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 11.10 Футбол. 1-ги тайм. 12.00 ТМА. 12.15 — 13.05 Футбол. 2-ги тайм.

* * *

15.00 Уран-чечен телефильмниң бирги сериязы. 16.20 Сонуургактарга. «Бажың комитедiя». 16.35 Поэзия. Н. Шипилов. 16.50 «Тиилекчилер». 17.50 «01 албанның экранында». Фильмнер. 18.20 Телерадиоконкурстуң дипломантызы ырлаар. 18.30 ТМА. 18.45 «...16 харлыгларга чедир база оон улугларга». 19.30 Мультфильм. 19.45 «Кижи болгаш хоойлу». 21.00 «Үе». 21.45 Футбол. Чартык финал. 23.25 «Меридиан». 23.40 — 00.15 «Ыры дугайында сактыышкын».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 5-ки класс. 9.05 Испан дыл. Бирги чылы. 9.55 Компьютер-биле диалог. 10.40; 11.40 Литература 10-гу класс. 11.10 Испан дыл. Ийиги чылы. 12.10 Уран-чечен телефильмниң бирги сериязы. 13.15 Ритмиг гимнастика. 13.45 Россияның барымдаалыг экраны. 15.00—15.10 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

16.45 Уругларга фильм. 17.10 Медээлер. 17.20 «Азия төвү». Информация-публицистиг программа. 18.05 «Кадар-казыр». «Ажылчын апарадым..».

МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. Делегей чемпионазы. Финляндиядан дамчыдылга. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 23.15 Барымдаалыг фильм. 23.45 Уран-чечен телефильм. 00.55 А. Моцарт. Операдан танылар. 01.15—03.15 Хоккей.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

16.45 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.45—19.00 Фильм-балет.

ОЙНААШКЫН БОЛУР

1991 чылдың май 1-де «Хүреш» стадионга маргылдаалар эрткен соонда спорт-базаан лотереязының ойнаашкыны болур. Ойнаашкыныңга «Москвич-412» автомобиль, «Урал» мотоцикл, чиик мотоцикилдер, соодукчулар, соодулга камералары, өөнүг болгаш аңаа телевизовлар, хеп чүүр машиналар, спорт идиктехтерни болгаш оон-даа өске чүүлдер таваржыр.

Лотерея билеттерии Кызыл хоорайда болгаш районнарда профэвилел комитеттери база спорттуң активчилери тарадып турар. Лотереяга таварышкан чүүлдериниң даңзызын «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга май 3, 4 үезинде парлаар. Ойнаашкынга таварышкан чүүлдерни май 1-ден 14-ке чедир спорт шиитпирлелиниң профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң бажыныңга бээр.

Айтырыгны №№ 3-29-57, 3-29-90 телефоннардан билип алыр.

КИНО

АПРЕЛЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Секретный указ императора» (Кытат) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (үзатkан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Слонёнок» 9.00, 12.10, «Дорога Давиду Сасунскому» 10.20, 13.30, «Пламя» (2 сериялыг) 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Столкновение» 14.50, 16.50, 18.50 (үзатkан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Под северным сиянием» (2 сериялыг) 16.00, 18.40 шактарда.

Өвүр районнуң Сарыг-Хөл кодээ Соведи. «Ак-Чыраа» совхозтуң дирекциязы, партком, профком совхозтуң малчыны чораан күш-ажылдың хоочуну, Маадыр-не

Саная Балчыевна

ДОҢГАКТЫН

72 харлап чораашы мөчээнин дыңнатпышаан, оон торелзеринге болгаш чоок кижилеринге хаңа кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киддистер ◆ партий-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 4-36-25 ◆ советтер ажылының — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39 ◆ чагаа киллизи — 3-39-02; ◆ очуда — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суб бота хүннеринде үнер. Чылда 260 катар үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы биле күрүне комитединиң гипографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 84.